

Κατερίνα Μπρέγιαννη

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ
ΕΝΑΝΤΙ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΩΝ ΜΕΤΡΩΝ;
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Στον πρόδομο υπάρχει ένας καθρέπτης που διπλασιάζει πιστά.
J. L. Borges, *Η βιβλιοθήκη της Βαβέλ*

Η έρευνα των αγροτικών κοινωνιών υπήρξε αρκετά υποβαθμισμένη στη Δυτική Ευρώπη έως περίπου τα μέσα του 20ού αιώνα, παρά το γεγονός ότι οι δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες δεν είχαν αποβάλει εντελώς τον αγροτικό χαρακτήρα τους.¹ Οι πολιτικές συνθήκες, οι συνεχείς μεταμορφώσεις του πολιτικού ορίζοντα και κυρίως οι ανταγωνισμοί των αστικών ελίτ δεν άφησαν, έως τότε, αρκετό περιθώριο για τη μελέτη του αγροτικού χώρου. Ενδεχομένως ευθύνεται για το μειωμένο ερευνητικό ενδιαφέρον η διάρκεια της γενικευμένης αγροτικής κρίσης στη δεκαετία του 1930. Ωστόσο, η έλλειψη συγκροτημένης αγρονομικής έρευνας εδράζεται κυρίως στην πολιτική υποβάθμισης του γεωργικού τομέα, που κατά την περίοδο της ύστερης Βιομηχανικής Επανάστασης δεν συνάδει με το δυτικό υπόδειγμα ανάπτυξης. Συνεπώς, η συστηματική έρευνα των αγροτικών κοινωνιών ριζώνει στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη: στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, οι ιθύνουσες ομάδες, με σταθερό δυτικό προσανατολισμό, βρίσκονται αντιμέτωπες με τον αγροτικό πληθυσμό, που αποτελεί το πιο φτωχό, το πιο καθυστερημένο και το πιο πολυπληθές τμήμα των κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.²

1. M. Robert, *Sociologie Rurale*, Παρίσι, PUF, 1986, σ. 4-5.

2. Th. Shanin, *Peasants and peasant society*, Middlesex, Penguin books, ²1979, σ. 11-12.

Σε αυτό το πολύ γενικό πλαίσιο εντάσσεται η ανάπτυξη της αγροτικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπου η κυριαρχία του αγροτικού τομέα προσελκύει το ενδιαφέρον των ελίτ με προοπτική την ενσωμάτωση της γεωργίας στις δομές της εθνικής οικονομίας. Οι ρίζες, λοιπόν, της πολυειδούς αγροτικής σκέψης κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο εγκολπώνουν έναν πρακτικό ή καλύτερα τεχνοκρατικό στόχο. Όπως διαφαίνεται από τη διανοητική κίνηση της εποχής, υιοθετείται το δυτικό μοντέλο ανάπτυξης, όχι πάντα προσαρμοζόμενο στην ελληνική πραγματικότητα. Η θεωρητική πραγμάτευση της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας σκιαγραφείται, επομένως, ως ένα στάδιο της συνολικότερης προσπάθειας για εκσυγχρονισμό. Θα πρέπει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η απήχηση της δυτικής σκέψης δεν συνάδει – κατά την εξεταζόμενη περίοδο – με άκριτη αποδοχή, ούτε και συνομολογεί μια άνευ όρων ανωτερότητα της Δύσης. Οι παλινδρομήσεις που καταγράφονται όσον αφορά τη θεωρητική επεξεργασία του αγροτικού χώρου αποτελούν έναν από τους άξονες αυτού του κειμένου, καθώς στόχος είναι να καταγραφεί η πρόσληψη της Δύσης τόσο μέσα από το τεχνοκρατικό πλαίσιο όσο και μέσα από τον περισσότερο φορτισμένο ιδεολογικά λόγο. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιχειρείται να αποτυπωθούν οι διαφορετικές προσλαμβάνουσες, αλλά και οι διαφορετικές ιδεολογικές καταβολές των επιστημόνων ή/και πολιτικών που αποτελούν το συμπλήρωμα των μεσοπολεμικών αγροτιστών.³ Η διττή φύση του εγχειρήματος προσδιορίζει και την πολυσχιδία του αγροτικού χώρου ως πολιτικής αναπαραστάσεως.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, οι ερευνητικοί στόχοι του κειμένου ενσωματώνουν τόσο την καταγραφή των διαφορετικών ρευμάτων της αγροτικής μεσοπολεμικής σκέψης, όσο και τη διερεύνηση της πραγματικής εμβέλειας του δυτικού υποδείγματος. Επίσης, το ερώτημα κατά πόσο τα υιοθετούμενα δυτικά πρότυπα αποτελούν το κυρίαρχο ευρωπαϊκό ρεύμα ή περιθωριακές εκφάνσεις του δεν είναι μια δευτερεύουσα υπόθεση εργασίας που απλώς διατρέχει την προβληματική του κειμένου. Επιδιώκεται, έτσι, η συναγωγή πιο σύνθετων – ή και αντιλογικών – παρατηρήσεων αναφορικά με τη διαχείριση όχι μόνο του αγροτικού αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου στην Ελλάδα.

3. Στο παρόν κείμενο ο όρος «αγροτιστές» χρησιμοποιείται στην ευρύτερή του διάσταση, και όχι για να περιγράψει αποκλειστικά τα στελέχη του Αγροτικού Κόμματος. Περιλήφθηκε εδώ στον όρο αγροτιστές το σύνολο των επιστημόνων και πολιτικών που ασχολήθηκαν είτε ερευνητικά είτε στο πλαίσιο της πολιτικής τους σκέψης με τον αγροτικό χώρο.

I. Η συζήτηση περί την γεωργική ανάπτυξη: η «τεχνοκρατική» πρόσληψη και τα όριά της

Γενικεύοντας στους στόχους της αγροτικής έρευνας που διενεργείται στην μεσοπολεμική Ελλάδα – και πριν ακόμη γίνει αναφορά στις επιμέρους κατηγοριοποιήσεις της – θα πρέπει να επισημανθούν αναφορικά με τη συνολικότερη πρόσληψη της κρατικής γεωργικής πολιτικής, αφ' ενός η priμοδότηση του εκχρηματισμού της αγροτικής παραγωγής και αφ' ετέρου η ανάδειξη του γεωργικού τομέα σε πηγή εθνικού πλούτου. Οι συναρμογές μεταξύ αγροτικής έρευνας και κρατικής γεωργικής πολιτικής, χωρίς να ισχύουν απόλυτα και αποκλειστικά, αποτελούν ωστόσο το βασικό άξονα πρόσληψης του αγροτικού χώρου κατά την μεσοπολεμική περίοδο.⁴ Σε επίπεδο καθημερινού οικονομικού πράττειν, η προοδευτική πύκνωση των προστατευτικών μέτρων – ειδικότερα μετά την κρίση του 1929 – οδήγησε σταδιακά στον κρατικό παρεμβατισμό και την ιδεατή επιδίωξη της οικονομικής αυτάρκειας της χώρας: η διαχείριση του αγροτικού τομέα, μέσω των επιμέρους οργανωτικών παρεμβάσεων, εγγράφεται αργότερα στα «εργαλεία» του οικονομικού εθνικισμού, όπως αυτός εφαρμόστηκε στην ελληνική περίπτωση κατά τα τέλη της δεκαετίας του '30.⁵

Στο εγχείρημα προσέγγισης του γεωργικού εκσυγχρονισμού, το υπόδειγμα της αγροτικής πίστης μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη σύνθεση του κρατικού προστατευτισμού αρχικά, του παρεμβατισμού αργότερα, και της αλληλέγγυας πίστης.⁶ Ωστόσο, ο διαμεσολαβητικός χαρακτήρας των τραπεζικών μηχανισμών επιτρέπει μια συνολικότερη πραγμάτευση, πέρα από αυστηρά οικονομικούς όρους. Το επιφαινόμενο της αγροτικής πίστης διασταυρώνεται με τις προσπάθειες αφομοίωσης της γεωργίας σε μια εκχρηματισμένη οικονομία, όντας υπόφορο των οικονομικών κρίσεων αλλά και διαμορφώνοντας σχέσεις κοινωνικής αλληλεξάρτησης. Υπό αυτό το πρίσμα, θα επιχειρηθεί η

4. Για την αιτιολόγηση αυτή της σχέσης από την πλευρά των ασκούντων την γεωργική πολιτική, βλ. Α. Κ. Λαμπρόπουλος, *Η γεωργική Ελλάς*, Αθήνα 1946.

5. Για την εννοιολόγηση του οικονομικού εθνικισμού, όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, βλ. Ε. Πρόντζας, *Οικονομικός Εθνικισμός. Δοκίμιο στη νεοελληνική ιστορία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1999, σ. 207. Για μια γενικότερη θεώρηση του προστατευτικού ρόλου του Κράτους, βλ. ενδεικτικά Β. Lassurdie Duchene, J. L. Reiffers (διευθ.), *Le protectionnisme*, Παρίσι, Economica, 1985.

6. Για την κοινωνική διάσταση της αγροτικής πίστης, βλ. Α. Gueslin, *Le crédit agricole*, Παρίσι, Editions de la Découverte, 1985, σ. 7.

καταγραφή των διαφορετικών απόψεων για την άσκηση της αγροτικής πίστης, κατά τη μεσοπολεμική περίοδο.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετία του 1910, η κρατική διαχείριση του αγροτικού χώρου προκρίνει την χορήγηση βραχυπρόθεσμων αγροτικών δανείων από την Εθνική Τράπεζα⁷: ο νεωτερισμός συνοδεύεται από την εισαγωγή της αλληλέγγυας πίστης, καθώς οι αγροτικές πιστώσεις θα χορηγούνται κατά προτίμηση μέσω των αγροτικών συνεταιρισμών και συνεταιριστικών ενώσεων.⁸ Όπως εξάλλου σημείωνε ο Α. Μιχαλακόπουλος κατά την εισαγωγή του Νομοσχεδίου «περί συνεταιρισμών», το φθινόπωρο του 1914: «Είναι τὸ πρῶτον βῆμα τὸ τοῦ παρόντος νομοσχεδίου δύναται τις νὰ εἴπῃ, πρὸς ὀργάνωσιν τῆς πίστεως, καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀγροτικῆς πίστεως παρ' ἡμῖν».⁹ Η αλληλέγγυα αυτή σχέση, λοιπόν, μπορεί να θεωρηθεί θεμελιώδης, όσον αφορά την εξάπλωση τόσο της αγροτικής πίστης όσο και των αγροτικών συνεταιρισμών,¹⁰ καταγράφοντας τη μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο οι αστικές ελίτ προσλαμβάνουν την γεωργική οικονομία. Σύμφωνα με μια ευρύτερη οπτική, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί αναπαριστούν ένα «εργαλείο» παρέμβασης στον αγροτικό χώρο, δημιουργώντας άμεσες συνδέσεις μεταξύ των μηχανισμών χρηματοδότησης και αγροτικού πληθυσμού.¹¹ Επίσης, ο «εκπαιδευτικός» τους ρόλος¹² ενισχύει τη διαμεσολαβητική λειτουργία του συνεταιριστικού κινήματος ανάμεσα στους αγρότες και την περιρρέουσα οικονομική ατμόσφαιρα. Πρόκειται για

7. Πβ. τη Σύμβαση μεταξύ Εθνικής Τράπεζας και Ελληνικού Δημοσίου, αναφορικά με την ανανέωση του εκδοτικού προνομίου της Εθνικής και την επέκτασή του στις Νέες Χώρες, που υπογράφεται την 6η Δεκεμβρίου 1914 και επικυρώνεται με το Νόμο της 15ης Φεβρουαρίου 1915.

8. Ειδικότερα για το ζήτημα βλ. Γ. Τρακάκης, *Η συνεταιριστική οργάνωσις εν Ελλάδι και η Εθνική Τράπεζα*, Αθήνα 1925.

9. «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί», αγόρευση του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Α. Μιχαλακόπουλου, συνεδρίαση 30ης Σεπτεμβρίου 1914, στο *Οι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου, 1909-1956*, Αθήνα, «Εθνικός Κήρυξ», 1957, σ. 227.

10. A. Gueslin, *Les origines du crédit agricole, 1840-1914*, Nancy, Annales de l'Est, Université. Nancy II, 1978. σ. 162 κ.εξ. M. Augé-Laribé, *Syndicats et coopératives agricoles*, Παρίσι, A. Colin, 1926.

11. Αναλυτικότερα, για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς στην Ελλάδα, βλ. μεταξύ άλλων Π. Αβδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και δράση. Προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης*, Αθήνα, Παπαζήσης, ²1976. C. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce de 1861 à 1940*, προλ. Sp. Asdrachas, Lille, Septentrion, 2002, σ. 314-343, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

12. Για την επισημοποίηση του «εκπαιδευτικού» χαρακτήρα των συνεταιρισμών, βλ. Société des Nations. Service de la Coopération du Bureau International, *L'action coopérative en milieu rural*, Γενεύη, SDN, 1939.

ένα διαχειριστικό υπόδειγμα που μετακενώνεται από τη Δυτική Ευρώπη (και μάλιστα τη Γαλλία¹³) στην Ελλάδα, διαδικασία που έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις κατά τη μεσοπολεμική περίοδο.

Η δυστοκία κατά την άσκηση της αγροτικής πίστης από την ΕΤΕ, με κύρια έκφανση το πολύ περιορισμένο εύρος των χορηγούμενων βραχυπρόθεσμων αγροτικών δανείων,¹⁴ και κυρίως οι επιτακτικές ανάγκες που δημιουργήθηκαν από την αγροτική μεταρρύθμιση και την αγροτική αποκατάσταση μέρους των προσφύγων,¹⁵ έδωσαν το έναυσμα για μια ευρεία και τεκμηριωμένη επιστημονικά συζήτηση: τον Ιανουάριο του 1925 διεξάγεται στην Κοινωνιολογική Εταιρεία ένα κύκλος συζητήσεων με αντικείμενο την οργάνωση της αγροτικής πίστης, στην πραγματικότητα όμως προσανατολισμένη στις μορφές διαχείρισης του αγροτικού χώρου. Θα πρέπει, εξ' άλλου, να σημειωθεί σ' αυτό το σημείο, ότι ο ιδρυτής της Κοινωνιολογικής Εταιρείας Αλέξανδρος Παπαναστασίου ήδη από τη δεκαετία του 1910 υποστήριζε ότι η αγροτική πίστη,¹⁶ οι συνεταιρισμοί και η αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών αποτελούσαν ένα οργανικό σύνολο, το οποίο θα έπρεπε να προσελκύσει τη διευρυμένη κρατική παρέμβαση.¹⁷ Από πλευράς Δημοκρατικής Ενώσεως (που το 1929 μετονομάστηκε σε Αγροτικόν Εργατικόν Κόμμα) παρατηρείται η ένταξη του αγροτικού

13. Βλ. για το θέμα, εκτός από την ήδη αναφερόμενη βιβλιογραφία: Ch. Gide, *Les associations coopératives agricoles : Cours sur la coopération au Collège de France*, Παρίσι. Association pour l'enseignement de la coopération, 1925. J. Flemming, *Co-operatives and farmers unions in Western Europe. Collaboration and tensions*, εισ. A. Gueslin, Esbjerg, South Jutland University Press, 1990. A. Gueslin, *L'invention de l'économie sociale. Idées, pratiques et imaginaires coopératifs et mutualistes dans la France du XIXe siècle*, Παρίσι, Economica, ²1998.

14. Σημαντική πηγή για τη μελέτη του ζητήματος αποτελεί το αρχείο της Διεύθυνσης Αγροτικής Πίστης της ΕΤΕ (1925-1937), που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας και βάσει του οποίου εξάγονται τα παραπάνω συμπεράσματα. Για μια λεπτομερέστερη διαπραγμάτευση των τεκμηρίων, βλ. Bregianni, *Les Banques ...* ό.π., σ. 98-109.

15. Για τις συνθήκες καλλιέργειας που γεννιούνται στις περιοχές που εγκαθίσταται προσφυγικός ή ανταλλάξιμος πληθυσμός, βλ. A. Boyazoglu, *Contribution à l'étude de l'économie rurale de la Grèce d'après guerre*, Παρίσι, Berger-Levrault, 1931, σ. 50-55.

16. Για μια συγχρονική θεώρηση (παράλληλη δηλαδή με τις πρώτες ουσιαστικές ελληνικές προσπάθειες) όσον αφορά τις διάφορες μορφές της αγροτικής πίστης, καθώς και τους στόχους που αυτή εξυπηρετεί, βλ. E. Philippovich, *La politique agraire*, μτφ. S. Bouyssy, προλ. A. Souchon, Παρίσι, V. Giard-E. Brière, 1904, σ. 272-334.

17. Βλ. Θ. Βερέμης, «Ο αγώνας για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ένα χρονικό» στο Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης (επιμ.) *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1987, σ. 255-264.

ζητήματος στο αίτημα ανασύνταξης των δομών της ελληνικής κοινωνίας.¹⁸ Αυτή φαίνεται να είναι ευρύτερα η αιχμή της σκέψης τόσο του Παπαναστασίου όσο και των Δ. Καλιτσουνάκη και Α. Δ. Σίδερη, που μετείχαν επίσης στην Εταιρεία των Κοινωνιολόγων και στήριζαν, και μέσα από τις επιστημονικές εργασίες τους, τη λήψη κρατικών προστατευτικών μέτρων, σε συναρμογή όμως με την ανάπτυξη κοινωνικής αγροτικής συνείδησης και πράξης έχοντας ως εργαλείο τα συνεργατικά μορφώματα.

Στη διάρκεια των συζητήσεων του 1925, ο Σωκράτης Ιασεμίδης, συνεργάτης του Παπαναστασίου και τότε Διευθυντής στο Υπουργείο Γεωργίας, πρότεινε την ίδρυση γεωργικής τράπεζας, η οποία θα αποτελούσε το επιστέγασμα της συνεταιριστικής οργάνωσης αλλά και το διαρκές υποστήριγμα της αγροτικής οικονομίας. Εν γένει από τον κύκλο του Παπαναστασίου προτάθηκε η παράλληλη οργάνωση της αγροτικής πίστης, τόσο από τη βάση –με ενδιάμεσο τους τοπικούς αγροτικούς συνεταιρισμούς– όσο και από τα πάνω, με κρατική πρωτοβουλία. Αυτό το ημιαποκεντρωμένο, ημικρατικό σχήμα απηχεί γαλλικά πρότυπα οργάνωσης της αγροτικής πίστης και διαχείρισης του γεωργικού τομέα, όπου ο ρόλος των συνεταιρισμών είναι αναβαθμισμένος. Πράγματι, ο αντίλογος της Εθνικής Τράπεζας στην εναλλακτική αυτή πρόταση (όπως τον εκφράζουν οι Γ. Τρακάκης και Αλ. Κορυζής, στελέχη της ΕΤΕ επιφορτισμένα με την άσκηση της αγροτικής πίστης¹⁹) συνίσταται στην περιορισμένη κοινωνική δυναμική του ελληνικού συνεταιριστικού κινήματος και στην αδυναμία του να οργανωθεί σε περιφερειακό επίπεδο: για την ΕΤΕ η διαχείριση της αγροτικής οικονομίας επαφίεται αποκλειστικά στους κεντρικούς μηχανισμούς. Ήδη καταγράφονται δύο διαφορετικές οπτικές όσον αφορά τη διαχείριση του αγροτικού χώρου: ένα αποκεντρωτικό μοντέλο, με άξονα πάντως την κρατική παρέμβαση, που απηχεί συγχρονικές δυτικοευρωπαϊκές προσλήψεις προσαρμοσμένες στο βαλκανικό περιβάλλον και ένα συγκεντρωτικό που συνάδει με την παλαιότερη ελληνική αντίληψη για τη λειτουργία του κράτους και των επιμέρους μηχανισμών του.

Η τραπεζική μεταρρύθμιση και η νομισματική σταθεροποίηση του 1928 καθόρισαν εκ νέου τους όρους πρόσληψης του αγροτικού οικονομικού χώ-

18. Βλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Γ', *Η εδραίωση του μαρξισμού-λενινισμού και οι αποκλίνουσες ή οι ετερογενείς επεξεργασίες (1926-1955)*, Αθήνα, Γνώση, 1993, σ. 136-137.

19. Βλ. Γ. Τρακάκης, *Η Εθνική Τράπεζα και η αγροτική πίστις*, Αθήνα 1923. Αλ. Κορυζής, *Αγροτική πίστις και Εθνική Τράπεζα* (ανάπτυπο ομιλίας στην Κοινωνιολογική Εταιρεία), Αθήνα 1925.

ου και θα σηματοδοτήσουν την εκσυγχρονιστική φάση του βενιζελισμού (κυβερνητική τετραετία 1928-1932). Η εξειδίκευση των τραπεζικών λειτουργιών που επιτελέστηκε μετά την παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών, προκειμένου ο διεθνής οργανισμός να δώσει τη συγκατάθεση του για τη σύναψη του δεύτερου «προσφυγικού δανείου», ήταν κατά κάποιο τρόπο αίτημα της αγοράς, ενώ με την πραγμάτωσή της η χώρα εντάχθηκε στις διεθνείς νομισματικές κανονικότητες του Μεσοπολέμου. Η γένεση οικονομικών θεσμών – πέρα από τη μετεκένωση δυτικοευρωπαϊκών προτύπων – καταγράφει τη διαμόρφωση νέων συστημάτων όσον αφορά την κυκλοφορία του νομίσματος και της πίστης, ενώ η εξέλιξη των οικονομικών μηχανισμών αναπαριστά εν τέλει το μεταβατικό χαρακτήρα της ελληνικής μεσοπολεμικής κοινωνίας.²⁰ Πιο συγκεκριμένα, η διαμόρφωση νέων θεσμών προκάλεσε το μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας και κυρίως του αγροτικού της τομέα. Η ίδρυση, επομένως, το 1929 της Αγροτικής Τράπεζας είναι η έκφανση, αλλά και το αποτέλεσμα του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, εγχείρημα συνδεδεμένο με την πολιτικά φιλελεύθερη ατζέντα. Το επιχείρημα του Ε. Βενιζέλου ότι η δημιουργία μιας ευημερούσης αγροτικής τάξεως συνιστά την καλύτερη εγγύηση για τη σταθερότητα του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος²¹ αντανακλά την πολιτική ενσωμάτωσης της γεωργίας, την υιοθέτηση επομένως δυτικοευρωπαϊκών υποδειγμάτων ανάπτυξης.

Παρά την αυτονομία της, η νέα Τράπεζα εποπτεύεται από το Κράτος και συνεργάζεται με τα κρατικά αγροτικά ινστιτούτα και οργανισμούς που ιδρύονται την ίδια περίπου περίοδο (τον Αυτόνομο Σταφιδικό Οργανισμό, την Κεντρική Επιτροπή Προστασίας και Εξαγοράς Σίτου, την Κεντρική Επιτροπή Προστασίας και Διαχείρισεως Καπνού, το Ινστιτούτο Βάμβακος κ.α.). Η άμεση σχέση της με τον κρατικό μηχανισμό την κατέστησε πρόσφορο εργαλείο για την εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής και του ολοένα αυξανόμενου κρατικού παρεμβατισμού, ενώ η διοικητική εξάρτηση από την Εθνική Τράπεζα (μέσω της χρήσης, έως περίπου τα μέσα της δεκαετίας του '30, των επαρχιακών Υποκαταστημάτων της ΕΤΕ, μέσω της διαμόρφωσης του πρώτου υπαλληλικού σώματος

20. Για τα χαρακτηριστικά των μεταβατικών κοινωνιών βλ. M. Godelier, *Transitions et subordinations au capitalisme*, Παρίσι, Editions de la MSH, 1991, σ. 8.

21. Πβ. τις ομιλίες του Ε. Βενιζέλου, στη Γερουσία και το Κοινοβούλιο κατά τη συζήτηση του Νομοσχεδίου για την ίδρυση της ΑΤΕ. Γερουσία των Ελλήνων, *Επίσημα Πρακτικά*, Περίοδος 1929-1930, Συνεδρίαση 5η, 23-12-1929. Βουλή των Ελλάδος, *Επίσημη Εφημερίς της Συνελεύσεως*, Περίοδος Β' - Σύνοδος Α', συνεδρίαση της 3ης Ιουλίου 1929.

από πρώην υπαλλήλους της Εθνικής, αλλά και μέσω της μεταπήδησης ανώτερων στελεχών της στην νεοϊδρυθείσα ΑΤΕ) οδήγησε στην αναπαραγωγή παλαιότερων προτύπων όσον αφορά την άσκηση της αγροτικής πίστης.²² Παράλληλα, η ιδρυτική φυσιογνωμία της Τράπεζας περικλείει μια «φιλοαγροτική» διάσταση, καθώς η ίδια αυτοπαρουσιάζεται ως προστάτιδα της γεωργίας και «μητέρα» των αγροτών.²³ Μακριά από τα συνεργατικά ιδεώδη και τις αλληλέγγυες μορφές που γνωρίζουμε από το γαλλικό υπόδειγμα οργάνωσης της αγροτικής πίστης,²⁴ ο πατερναλιστικός χαρακτήρας της ΑΤΕ παραπέμπει στο πολιτικό κλίμα των Φιλελευθέρων. Η αντίφαση –εαν πρόκειται για αντίφαση– εδράζεται στο προστατευτικό πλέγμα που η φιλελεύθερη κυβέρνηση σταδιακά δημιούργησε προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι συνθήκες κεφαλαϊκής τροφοδότησης της μικρής ιδιοκτησίας και αργότερα οι συνέπειες από την έλευση στην Ελλάδα της διεθνούς οικονομικής κρίσης (1931). Πρέπει δε να σημειωθεί ότι η ανάγκη εφαρμογής μιας συγκεκριμένης αγροτικής πολιτικής και ενός συνολικότερου γεωργικού προγράμματος είχε γίνει αποδεκτή αρκετά πριν η έλευση της κρίσης προβάλλει τον επιτακτικό της χαρακτήρα: η προστασία της γεωργίας ενσωματώθηκε στο πρόγραμμα οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας από τη φιλελεύθερη κυβέρνηση. Ο Ε. Βενιζέλος προέκρινε τη συμβολή του αγροτικού τομέα στην εθνική οικονομία, ενώ θεωρούσε δυνατή τη χρήση πολλαπλών μέσων για την προαγωγή της αγροτικής παραγωγικότητας. Παρ' όλα αυτά, κατά την πρωθυπουργική του θητεία δεν συνηγόρησε σε μια πολιτική οικονομικής αυτάρκειας, κρίνοντας ότι η αγροτική ανάπτυξη έπρεπε να αφομοιωθεί στην εξέλιξη των παραγωγικών δομών της χώρας.²⁵ Η πρόσληψη, λοιπόν, του αγροτικού χώρου ενσωματώνεται στο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα.

Πέρα από τα στοιχεία οικονομική πολιτικής, η «διαπαιδαγώγηση» των αγροτών, στην οποία η ΑΤΕ προβαίνει αμέσως μετά την ίδρυσή της, περι-

22. Πβ. τις ομιλίες του Ελ. Βενιζέλου και του Αλέξανδρου Μυλωνά, στη Γερουσία κατά τη συζήτηση του Νομοσχεδίου για τον Καταστατικό Νόμο της ΑΤΕ, στις συνεδρίες της 3ης Ιουλίου 1929 και της 23ης Δεκεμβρίου 1929 [βλ. υποσ. 21]. Επίσης, Βουλή των Ελλάδος, *Επίσημη Εφημερίς της Συνελεύσεως*, Περίοδος Β' - Σύνοδος Β', συνεδρίαση της 12ης Δεκεμβρίου 1929.

23. Βλ. την ομιλία του Α. Κορυζή, Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της Τράπεζας, κατά την πρώτη συνεδρίαση του διοικητικού οργάνου τον Σεπτέμβριο του 1929. Επίσης, την εγκύκλιο της Τράπεζας «Προς τους αγρότας, τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και τας Ενώσεις αυτών», που κυκλοφόρησε τον ίδιο μήνα. Ιστορικό Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας, Σειρά : Διοίκηση, Φ. 1: Ίδρυση (1929-1931).

24. Βλ. Gueslin, *Le crédit agricole...* ό.π., σ. 342.

25. Βλ. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήνα, Ίκαρος, 1955, τ. 2, σ. 89-90 [ανατύπωση: Αθήνα, Κάκτος, 1997].

κλείει μια κάποια πουριτανική νοοτροπία στην υπηρεσία της φιλελεύθερης τάξεως, όπως και πυρήνες πατερναλιστικού πνεύματος. Έτσι, σύμφωνα με την Τράπεζα, ο καλός αγρότης οφείλει να απέχει από την χαρτοπαιξία, τη σπατάλη, την κατανάλωση οινοπνευματωδών, την ελευθεριάζουσα συμπεριφορά και φυσικά από τον συγχρωτισμό με κομμουνιστικά στοιχεία.²⁶ Εάν η ιδεολογία διαχέεται με τις λέξεις, παρατηρούμε στη συγκεκριμένη περίπτωση ότι ο γραφειοκρατικός λόγος²⁷ οδηγεί τα άτομα σε κανονιστικά στερεότυπα με στόχο την παγίωση συγκεκριμένων συμπεριφορών απέναντι στο χρήμα. Επομένως, η τράπεζα συνιστά ένα κανάλι ή ένα σύστημα επικοινωνίας ανάμεσα στο κράτος και τον αγροτικό πληθυσμό, διαχέοντας (μικρο)αστικά πρότυπα. Πρόκειται για πρακτικές κοινές στα πιστωτικά ιδρύματα μικρής εμβέλειας, που μεταδίδουν ωστόσο ιδεολογικά φορτισμένα ηθικολογικά μηνύματα και που αναπλάθουν μια κανονικότητα απέναντι στο χρήμα.²⁸ Με αυτόν τον τρόπο, ο οικονομικός ορθολογισμός αποτελεί το όχημα για την οικοδόμηση σχέσεων αλληλεξάρτησης μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου.

Το ασαφές προφίλ του τραπεζικού οργανισμού – από τη μια πλευρά ο πατερναλιστικός χαρακτήρας, κι από την άλλη η εξάρτηση από την Εθνική Τράπεζα – προσέδωσαν στην ΑΤΕ έναν συντηρητικό, θα μπορούσαμε να πούμε, ρόλο, καθώς όντας οργανωμένη από τα πάνω και όχι εδραιωμένη σε μια ευρεία συνεταιριστική βάση δεν στάθηκε δυνατό να επιφέρει συνολικότερη τομή στη διαχείριση του αγροτικού χώρου. Ο αυστηρά συγκεντρωτικός χαρακτήρας και η γραφειοκρατική δομή της Αγροτικής κατοπτρίζουν ένα κεντρικό διαχειριστικό πρότυπο χωρίς δυνατότητα παρέμβασης από την πλευρά του αγροτικού πληθυσμού. Οπωσδήποτε η αρνητική συγκυρία της αγροτικής κρίσης, η οποία θα αναλυθεί λεπτομερέστερα στη συνέχεια, καθιστούσε αναγκαία τη διευρυμένη προστασία της γεωργίας, εντασσόμενη άλλωστε στο ευρωπαϊκό κλίμα του οικονομικού προστατευτισμού. Ωστόσο,

26. «Η Αγροτική Τράπεζα προς τους αγρότες, τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και τας Ενώσεις αυτών». Ιστορικό Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας, Σειρά: Διοίκηση, Φ. 1: Ίδρυση (1929-1931).

27. Όσον αφορά το ρόλο των γραπτών τεκμηρίων που παράγονται από ένα γραφειοκρατικό οργανισμό, βλ. M. Weber, *Economy and Society. An outline of interpretive sociology*, αγγλ. μτφ. επιμ. G. Roth-Cl. Wittich, New York, Bedminster Press, 1968, τ. III, σ. 957-993.

28. Πβ. τα πανομοιότυπα συμπεράσματα που εξάγει ο A. Gueslin από τις ηθικόλογες οδηγίες που απευθύνουν τα Caisses d'Epargne στους γάλλους μικροαστούς του 19ου αιώνα. Βλ. A. Gueslin, «La naissance des Caisses d'Epargne : entre liberalisme et bienfaisance», στο R. Darteville, G. Darteville, L. Americi κ.α., *Deux siècles d'une entreprise citoyenne : la mémoire de l'épargne au service des hommes et de l'économie régionale*, Μασσαλία, Ed. Autre Temps, 1997, σ. 22.

η κριτική που ασκήθηκε στην εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής και τους φορείς της – κύριος εκπρόσωπος των οποίων ήταν η ΑΤΕ – εστίασε στην αδυναμία των μηχανισμών αυτών να προσδώσουν μια νέα δυναμική στην ελληνική γεωργία και στην επικέντρωσή τους αποκλειστικά στο βραχυπρόθεσμο στόχο της επιβίωσης του αγροτικού πληθυσμού. Ειδικότερα, επικρίθηκε η (διοικητική και πραγματική) εξάρτηση από την Εθνική Τράπεζα αλλά και η εφαρμογή των προγενέστερων τραπεζικών πρακτικών. Αντιπροτάθηκε η λειτουργία των γεωργικών συνεταιρισμών ως τοπικών υποκαταστημάτων της ΑΤΕ, η αναβάθμιση δηλαδή του συνεργατισμού από δανειολήπτη σε ενεργό συμμετόχο των τραπεζικών μηχανισμών.²⁹ Η διαχείριση του αγροτικού χώρου κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο καταδεικνύει την υποκειμενικότητα των κοινωνικών φαινομένων, όπως επίσης καταδεικνύει και τις δεσμεύσεις που επιβάλλουν στην ανθρώπινη δραστηριότητα οι οικονομικές και κοινωνικές δομές.

II. Μετάβαση και κρίση

Απότοκο της εξειδίκευσης των λειτουργιών του τραπεζικού τομέα, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας συνδέεται επίσης με την αγροτική μεταρρύθμιση της δεκαετίας του '20 και την αγροτική αποκατάσταση προσφύγων και γηγενών ακτημόνων γεωργών. Κατά τη δεκαετία του 1920, η ίδια σύνδεση μεταξύ αγροτικής μεταρρύθμισης και επίσημης άσκησης της αγροτικής πίστης εντοπίζεται στο σύνολο των βαλκανικών κρατών, αναδεικνύοντας μια ευρύτερη προβληματική για την κεντρική οργάνωση της αγροτικής πίστης αλλά και περιέχοντας τα πολιτικά «κύτταρα» μιας ενδεχόμενης βαλκανικής συνεργασίας.³⁰ Αποτελώντας μια από τις θεματικές ενότητες της τέταρτης Βαλκανικής Συνδιάσκεψης, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1933, η διαβαλκανική οργάνωση της αγροτικής πίστης συνιστά μια πλευρά του πνεύματος της βαλ-

29. Χ. Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Αθήνα, Λόγος, 1944, σ. 135. Επίσης, για τη διερεύνηση της πραγματικής δυναμικής της Αγροτικής Τράπεζας, αλλά και για την επιλογή πρόσφορης δανειοδοτικής πολιτικής, παραπέμπουμε τον αναγνώστη στον σχετικό διάλογο που διεξάγεται από τις σελίδες του περιοδικού *Εργασία* το 1930. Για τη διαπραγμάτευση του λόγου των αγροτιστών όσον αφορά συγκεκριμένα την Αγροτική Τράπεζα, βλ. Βρέγιαννί, *Les Banques ...* ό.π., σ. 227-247.

30. Βλ. ευρύτερα για το θέμα Ε. Πρόντζας, *Οικονομικός προστατευτισμός και βαλκανική συνεργασία. Τα ελληνικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1996, σ. 143-150. Βλ. επίσης Ch. Evelpidi, *La coopération des pays balkaniques dans le domaine du crédit agricole*, Athènes, Flamma, 1933.

κανικής συνεργασίας, στην κατεύθυνση πάντως του προστατευτισμού των αγροτικών οικονομιών. Πιο διευρυμένες προσεγγίσεις παρότρυναν στη διαμόρφωση μιας κοινής βαλκανικής αγροτικής πολιτικής, η οποία θα περιελάμβανε τη διαβαλκανική συνεργασία των αγροτικών συνεταιρισμών προκειμένου να συστηματικοποιηθεί η εξαγωγή των γεωργικών προϊόντων.³¹

Τόσο από το λόγο των ανώτερων τραπεζικών στελεχών, όσο και από τα κανονιστικά έγγραφα της ΑΤΕ κατά τη δεκαετία του 1930 (ετήσιοι Απολογισμοί, Εγκύκλιες Διαταγές, Εκθέσεις Διοικητών) καταγράφεται η τροφοδοτική σχέση μεταξύ Αγροτικής και αποκαταστημένων πρώην ακτημόνων γεωργών ή εγκατεστημένων στην ύπαιθρο προσφύγων. Ιδιαίτερα μάλιστα εφόσον η διαχείριση των προσφυγικών χρεών και εν γένει των χρεών που είχαν προκύψει από την αγροτική μεταρρύθμιση μεταβιβάστηκε στο νέο τραπεζικό οργανισμό.³²

Όσον αφορά τη διάχυση της αγροτικής πίστης και τη διανομή των γεωργικών εφοδίων, η επιδίωξη τόσο του Υπουργείου Γεωργίας όσο και της Τράπεζας (εκφράζοντας τους κρατικούς στόχους) ήταν η χρηματοδότηση να συντελεστεί μέσω των αγροτικών συνεταιρισμών, επιδίωξη που αμβλύθηκε σταδιακά λόγω της πεπερασμένης δυναμικής του συνεταιριστικού κινήματος στην Ελλάδα και της σταδιακής συσσώρευσης συνεταιριστικών χρεών.³³ Πάντως, δεν εδράζεται σε τυχαίους παράγοντες η χρονική σύμπτωση της ανακίνησης του ζητήματος της αγροτικής πίστης και της οριστικής διευθέτησης των νομικών παραμέτρων της αγροτικής ιδιοκτησίας.

Πράγματι, κατά τη δεκαετία του 1920 αντιμετωπίστηκε συνολικά το πολύπλευρο αγροτικό ζήτημα, πλευρές του οποίου συνιστούσαν επιβιώσεις θεσμών της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας που φυσικά είχαν διαφοροποιηθεί με τη μετάβαση σε μια καπιταλιστική οικονομία έστω και περιφερειακού τύπου. Τέτοια περίπτωση συνιστά η μεγάλη ιδιοκτησία της Θεσσαλίας

31. Μ. Αλιβιζάτος, «Η εξέλιξις της αγροτικής πίστεως εις τα Βαλκάνια», *Εργασία* 198 (1933), σ. 1474-1476.

32. Άρθρο 35 του Καταστατικού της ΑΤΕ (Νόμος 4.332/1929). Ο Νόμος 5151/1929 εξουσιοδότησε οριστικά στην ΑΤΕ με την είσπραξη των οφειλομένων στην ΕΑΠ χρεών. Βλ. και Ν. Παλιάς, *Το έργο και η δράσις της Αγροτικής Τραπέζης κατά την πρώτην εικοσιπενταετίαν*, Αθήνα 1954, σ. 51-52.

33. Βλ. τους ετήσιους Απολογισμούς της Τράπεζας, κατά τα δέκα πρώτα έτη της λειτουργίας της (1930-1939). Επίσης για το θέμα αυτό βλ. C. Brégianni, «Banking system and agricultural cooperatives in Greece (1914-1936): institutional renovation or economic decline?» στο C. Brégianni, H. Gardikas-Katsiadakis (eds.), *Agricultural cooperatives in South and Central Europe, 19th-20th century: a comparative approach*, Athens, Academy of Athens, υπό έκδοση.

και η συνεπαγόμενη εξάρτηση των ακτημόνων καλλιεργητών, πρόβλημα που διατρέχει και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Από την άλλη πλευρά, η ενσωμάτωση των Νέων Χωρών και η ανταλλαγή των πληθυσμών μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης έθεσε και το ζήτημα της αποκατάστασης μέρους των προσφύγων στις πρώην οθωμανικές γαίες.³⁴ Τέλος, την ίδια περίοδο διευθετήθηκε οριστικά και το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας.³⁵

Το υπερμέγεθες εγχείρημα της αγροτικής μεταρρύθμισης, που συντελέστηκε κατά τη δεκαετία του 1920, ενσαρκώνει –με υλικούς σχεδόν όρους– το μετασχηματισμό του αγροτικού τομέα: παρά τις καταβολές της στην φιλελεύθερη πολιτική που ακολουθήθηκε από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο κατά τη δεκαετία του 1870, η δημιουργία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας θεωρήθηκε δημιούργημα των Φιλελευθέρων και συνδέθηκε με την παραγωγικότητα της γεωργίας αλλά και την αναγκαστική στροφή στις εμπορευματικές καλλιέργειες (καπνός, σταφίδα, ελαιοκαλλιέργεια). Σύμφωνα με τον Μ. Αλιβιζάτο, οι καλλιεργούμενες γαίες αυξήθηκαν εκεί όπου είχε λάβει χώρα η αγροτική μεταρρύθμιση, πράγμα που αποδεικνυε κατά το συγγραφέα τη δυναμική της όσον αφορά την αγροτική ανάπτυξη.³⁶

Από την άλλη πλευρά, η κατάτμηση της αγροτικής ιδιοκτησίας και η δημιουργία μικρών κλήρων κρίθηκε ότι λειτούργησαν ανασταλτικά όσον αφορά την αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων, θέση που υποστηρίχθηκε μεταξύ των άλλων από τον Κ. Βαρβαρέσο.³⁷ Αντίθετα με τη θέση αυτή, ο Α. Παπαναστασίου σημείωνε ήδη από το 1922 στο άρθρο του «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα πάλιν ἐπὶ τάπητος», ότι η παραγωγικότητα στη γεωργία συνδέεται

34. Ας σημειωθεί ότι η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, αλλά –πιστεύουμε– και γενικότερα η αγροτική μεταρρύθμιση, συνέβαλε στη συγκράτηση του πληθυσμού στο ύπαιθρο και την πρόσκαιρη ακύρωση των μηχανισμών αστικοποίησης. Για τους χωροθετικούς μηχανισμούς που ενεργοποιεί η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων και τον περιορισμό της διαδικασίας αστικοποίησης, βλ. Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, σ. 156-161.

35. Βλ. ΑΣΚΙ, Ιδιωτικό Αρχείο Α. Μυλωνά, Φάκελος 4: Εισηγητικές Εκθέσεις και Νομοσχέδια της περιόδου 1913-1934.

36. Βλ. κυρίως για τα παραπάνω: Μ. Αλιβιζάτος, «Δημοκρατία και Γεωργία. Ο Απολογισμός μιας δεκαετίας, 1924-1934, Ι», *Εργασία* 229 (1934), σ. 627-631. Μ. Αλιβιζάτος, «Δημοκρατία και Γεωργία. Ο Απολογισμός μιας δεκαετίας, 1924-1934, Ι», *Εργασία* 230 (1934), σ. 699-702. Μ. Αλιβιζάτος, «Δημοκρατία και Γεωργία. Ο Απολογισμός μιας δεκαετίας, 1924-1934, Ι», *Εργασία* 232 (1934), σ. 734-736.

37. Κ. Βαρβαρέσος, *Η ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρυθμίσεως*, Αθήνα, Υπουργείον Γεωργίας, 1949. Ν. Αναγνωστόπουλος, *Η αγροτική μεταρρύθμιση*, Αθήνα 1929.

με την εντατική και όχι με την εκτατική καλλιέργεια, καθώς η συμβολή της ανθρώπινης εργασίας και η ποιότητα του ανθρώπινου δυναμικού είναι κατά πολύ σημαντικότερα της εκτάσεως που καταλαμβάνει η γεωργική εκμετάλλευση.³⁸ Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να αναφερθεί επίσης ότι, ως αντίλογος για την παραγωγικότητα των μεγάλων αγροκτημάτων, αντιπαραβλήθηκε η παντελής έλλειψη επενδύσεων ή εφαρμογής τεχνολογικών καινοτομιών από τους έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες.³⁹

Το ζήτημα εάν η αγροτική μεταρρύθμιση αύξησε ή αντίθετα μείωσε την παραγωγικότητα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων απασχόλησε όχι μόνο την εγχώρια πολιτική σκηνή αλλά διατρέχει ευρύτερα ως θεωρητικό ζήτημα και τη σχετική διεθνή βιβλιογραφία.

Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να παραληφθεί από την αναφορά στην περί του αγροτικού ζητήματος συζήτηση η εναλλακτική πρόταση εθνικοποίησης των μεγάλων αγροκτημάτων και εκμετάλλευσής τους από τις κοινότητες των καλλιεργητών, πρόταση που υποβλήθηκε από τους Σίδερη και Γιαννιό στο Α' Συνέδριο του ΣΕΚΕ (1918).⁴⁰ Παρά το ανέφικτο άμεσης εφαρμογής της πρότασης, το περιεχόμενό της είναι ενδεικτικό για τις κατευθύνσεις της σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα όσον αφορά τη διαχείριση του αγροτικού χώρου, ενώ είναι ενδιαφέρουσα η άποψη του Α. Μπεναρόγια, που διατυπώθηκε στο ίδιο Συνέδριο, ότι η τάξη των αγροτών μικροϊδιοκτητών μπορούσε να οδηγήσει στη δημιουργία ισχυρού προλεταριάτου.⁴¹ Ο ίδιος, σε άλλη περίπτωση, επισήμανε τους δεσμούς μεταξύ μικροϊδιοκτητών και εργατικής τάξης, ενώ συνηγόρησε στην εθνικοποίηση μόνο της μεγάλης ιδιοκτησίας, αποτρέποντας στοχεύσεις για γενική εθνικοποίηση των αγροτικών ιδιοκτησιών.⁴² Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε δε στη διαχείριση των εθνικοποιημένων γαιοκτησιών από συνεργατικά μορφώματα των καλλιεργητών, παραπέμπο-

38. Βλ. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα (Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα)*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη, προλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, Αθήνα, Μπάϋρον, 1957, τ. Α', σ. 315.

39. Σύμφωνα με τον Μ. Αλιβιζάτο η μεγάλη ιδιοκτησία στην Ελλάδα δεν επέδειξε κανένα πνεύμα νεωτερικότητας. Β. Alivizatos, *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et sociale*, Παρίσι, Librairie du Recueil Sirey, 1932, σ. 221. Για τη λειτουργία της μεγάλης ιδιοκτησίας στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, βλ. Κ. Kautsky, *La question agraire. Étude sur les tendances de l'agriculture moderne*, μετ. Ε. Milhaud-C. Polack, Παρίσι, Maspero, 1979 [ανατ. από την έκδ.: Παρίσι, Giard-Briere, 1900].

40. *Το πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ. Πρακτικά*, Αθήνα, Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, 1982, σ. 89-91.

41. Στο ίδιο, σ. 89.

42. Βλ. το άρθρο του Α. Μπεναρόγια στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* «Ο κομμουνισμός

ντας έτσι στα σοσιαλιστικά σχέδια των ουτοπιστών του 19ου αιώνα. Ούτε η κοινωνική πραγματικότητα, αλλά ούτε και το συγκεκριμένο στάδιο κοινωνικής εξέλιξης, επομένως, στην ελληνική ύπαιθρο ήταν πρόσφορα για την προώθηση αμιγώς κοινωνικής ιδιοκτησίας, υπάρχουν όμως άμεσες αναφορές στη σοσιαλιστική σκέψη και παράδοση του 19ου αιώνα.

Η μεγάλη αγροτική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30 δημιούργησε ένα διαφορετικό πλαίσιο για την «τεχνική» και πολιτική επεξεργασία των ζητημάτων ανάπτυξης, τόσο από την πλευρά του εκσυγχρονισμού όσο και από τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Παράλληλα, για την καλύτερη κατανόηση του πολιτικού τοπίου, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι τόσο το ΚΚΕ όσο και κομμάτι των αγροτιστών θεωρούσαν ότι η πολιτική νομισματικής σταθερότητας, που ακολουθούσε η κυβέρνηση Βενιζέλου ως το Μάιο του 1932, εδραζόταν αποκλειστικά στην υπεράσπιση των συμφερόντων της αστικής τάξης και ότι είχε ως αποτέλεσμα την προλεταριοποίηση του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού πληθυσμού. Εξάλλου, για το ΚΚΕ η ελληνική αγροτική κρίση δεν αποτελούσε τοπικό επιφαινόμενο, αλλά έπληττε όλες τις χώρες και όλους τους τομείς της αγροτικής οικονομίας, θέση που συνέπλεε με αυτήν της 3ης Διεθνούς.⁴³ Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά την πολιτική επεξεργασία της κρίσης, σημειωνόταν και εκτός Ελλάδος ότι το ΚΚΕ ήταν από τις λίγες διεθνώς περιπτώσεις κομμουνιστικού κόμματος που είχε καταφέρει να εκμεταλλευτεί προς όφελός του τη δυσареσκειά του αγροτικού κόσμου.⁴⁴

Και για τον Χρυσό Ευελπίδη, η αγροτική κρίση εντασσόταν στη συνολικότερη παγκόσμια κρίση, που δεν εντοπιζόταν μόνο στον οικονομικό τομέα, αλλά περιέκλειε επίσης την κοινωνική και πολιτική εξέλιξη.⁴⁵ Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η αγροτική κρίση εκδηλώθηκε ήδη από το 1929 μέσω της πτώσης της τιμής των αγροτικών προϊόντων. Τα δύο επόμενα έτη τα φαινόμενα ύφεσης επιτάθηκαν, ενώ βασικό «συστατικό» της αρνητικής συγκυρίας ήταν

στην ύπαιθρο χώρα», (τχ. 7, 1921). Αναδημοσίευση στο Μπεναρόγια, *Ελπίδες και πλάνες*, εισ.-επιμ. Θ. Μπενάκης, Αθήνα, Στοχαστής, 1989, σ. 112-120.

43. Βλ. E. Varga, *La crise économique, sociale, politique*, εισ. J. Charles, S. Wolikow, Παρίσι, Ed. Sociales, 1976, σ. 174 [ανατ. της έκδοσης: Παρίσι 1935]. Ο Varga, μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμουνιστικής Διεθνούς, υποστήριζε την άποψη ότι η διεθνής ύφεση ήταν σημάδι της γενικής παρακμής του καπιταλισμού και της αδυναμίας του να διαχειριστεί την παγκόσμια οικονομία.

44. Στο ίδιο, σ. 326.

45. Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1931 [ανάτυπο από το Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τ. XI].

η πτώση της τιμής του σιταριού στην παγκόσμια αγορά. Πέρα από τις αρνητικές επιπτώσεις στην αγροτική οικονομία, πιο σημαντική όσον αφορά τις διεθνείς οικονομικές συνθήκες ήταν η αλληλεπίδραση μεταξύ αγροτικού και εμπορικού/βιομηχανικού τομέα.⁴⁶ Ωστόσο, παρά το γενικευμένο χαρακτήρα της η αγροτική κρίση επηρέασε πολύ περισσότερο τις περιφερειακές αγροτικές οικονομίες, ενώ στην Ελλάδα η καλλιέργεια εμπορευματικών κυρίως προϊόντων ενίσχυσε την εξάρτηση από τη διεθνή αγορά. Παρ' όλο που η περιγραφή των συνθηκών της αγροτικής κρίσης δεν εντάσσεται στους στόχους αυτού του κειμένου,⁴⁷ θα πρέπει να αναφερθεί η πτώση πρωτίστως της αξίας και δευτερευόντως του όγκου της ελληνικής αγροτικής παραγωγής κατά τα έτη 1929-1931.⁴⁸ Η μείωση της αγοραστικής δύναμης του αγροτικού πληθυσμού είχε φυσικά αρνητικές συνέπειες και στην ευρύτερη αστική οικονομία, ενώ η σημαντική πτώση της τιμής των αγροτικών προϊόντων δημιούργησε συνθήκες ένδειας στην ελληνική ύπαιθρο: σύμφωνα με τις επίσημες περιγραφές της Αγροτικής Τράπεζας οι έλληνες αγρότες βρέθηκαν να υφίστανται με δραματικό τρόπο τις επιπτώσεις τόσο της διεθνούς οικονομικής ύφεσης όσο και της τοπικής αγροτικής κρίσης.⁴⁹

Η ένταση της αγροτικής κρίσης – αλλά και η απήχηση των κομμουνιστικών ιδεών στη Βόρεια κυρίως Ελλάδα των καπνοκαλλιεργητών – έθετε σε κίνδυνο το φιλελεύθερο οικοδόμημα της μικρής εκχρηματισμένης αγροτικής οικονομίας, και συνεπώς την κυριαρχία της αστικής οικονομίας επί του αγροτικού χώρου. Η πύκνωση του προστατευτικού πλέγματος, που εκφράστηκε τόσο με φορολογικές ελαφρύνσεις των αγροτών και δασμολογική προστασία ορισμένων αγροτικών προϊόντων όσο και με μέτρα άμεσου χαρακτήρα, έθεσε τις βάσεις της διευθυνόμενης οικονομίας – κυρίως κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας – και καθόρισε τελικά την αγροτι-

46. Για τη διεθνή αγροτική κρίση των ετών 1929-1931 βλ. Institut International d'Agriculture, *Les conditions de l'agriculture en 1930-1931. Commentaire économique de l'annuaire international de statistique agricole 1930-1931*, Ρώμη 1932. Société des Nations. Comité Financier, *La crise agricole*, Γενεύη 1931.

47. Στο πλαίσιο αυτού του κειμένου δεν μπορεί παρά να γίνει μια περιληπτική αναφορά στην αγροτική κρίση, με άξονα την ενδυνάμωση του κρατικού βολонταρισμού. Για μια αναλυτικότερη περιγραφή της αγροτικής κρίσης βλ. Βρέγιαννι, *Les Banques ...* ό.π., σ. 146-179.

48. Βλ. Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1935*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1936. Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίση ...* ό.π. Επίσης, αναλυτικά ποσοτικά στοιχεία παρατίθενται στους ετήσιους Απολογισμούς της Αγροτικής Τράπεζας των ετών 1930-1935.

49. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1931*, Αθήνα 1932, σ. 5.

κή πολιτική καθ' όλη τη δεκαετία του 1930. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται πως γενικά στις ρίζες της αγροτικής πολιτικής εντοπίζεται ο παρεμβατισμός και η λήψη προστατευτικών μέτρων προς όφελος του διαρκώς «πάσχοντος» αγροτικού πληθυσμού.⁵⁰

Ειδικότερα, στους στόχους της μεσοπολεμικής ελληνικής αγροτικής πολιτικής συγκαταλέγεται η αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων και των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Ήδη από το 1931 και κυρίως από το 1932, το αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο της χώρας σε συνάρτηση με την πτώση της τιμής των εμπορευματικών προϊόντων επέβαλαν έναν νέο προσανατολισμό: λόγω της αστάθειας της διεθνούς αγοράς, ως κεντρικός στόχος της αγροτικής πολιτικής τέθηκε πλέον η διασφάλιση της διατροφής του πληθυσμού μέσω της εγχώριας γεωργικής παραγωγής. Το σύνολο των αγροτιστών υπεραμύνθηκε των παραγωγικών δυνατοτήτων της ελληνικής γεωργίας, δυνατοτήτων που θα μπορούσαν να αναπτυχθούν σε μεγαλύτερο βαθμό δια μέσου της διευρυμένης κρατικής παρέμβασης.⁵¹ Ο στόχος της αυτάρκειας σε γεωργικά προϊόντα μοιάζει ζωτικός, στο βαθμό που το 1932 άρθηκε πλέον η νομισματική σταθεροποίηση και λήφθηκαν ισχυρά μέτρα προστασίας του εθνικού νομίσματος. Δεν θα πρέπει, βέβαια, να ξεχνάμε πως οι ίδιοι οι διαμορφωτές της οικονομικής πολιτικής κατά τη μεσοπολεμική περίοδο είχαν επίγνωση ότι η ολοκληρωτική αυτάρκεια μιας οικονομίας (και μάλιστα με τα χαρακτηριστικά της ελληνικής) ήταν αδύνατη. Στην πραγματικότητα, βρισκόμαστε στο περιβάλλον του προστατευτισμού, τάση που ακολουθήθηκε εντεινόμενη και από την Κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος, για να παγιωθεί στη συνέχεια από την μεταξική δικτατορία και να εξελιχθεί σε μια απόπειρα διευθυνόμενης οικονομίας: ο, διατυπωμένος από τον Ιωάννη Μεταξά, στόχος της σιτάρκειας εντάσσεται στην ευρύτερη διαχείριση του οικονομικού χώρου από τα ευρωπαϊκά αυταρχικά μεσοπολεμικά καθεστώτα, αλλά και εξυπηρέτησε την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού.

Παρατηρούμε, λοιπόν, τον επαμφοτερίζοντα ρόλο της αγροτικής κρίσης: αφ' ενός ενεργοποίησε δραστικότερα προστατευτικούς μηχανισμούς που είχαν προγενέστερα γεννηθεί για την εξυπηρέτηση των αναγκών της αγροτι-

50. E. von Philippovich, *La politique agraire*, μτφ. S. Bouyssy, προλ. A. Souchon, Παρίσι, Giard-Brière, 1904, σ. 33-37.

51. Η παράθεση των σχετικών απόψεων συνοψίζεται στην έρευνα υπό το γενικό τίτλο «Η Ελλάς δύναται να γίνει γεωργικώς αυτάρκης;» που διεξάγεται το 1933 από τις σελίδες του περιοδικού *Εργασία*.

κής αποκατάστασης των προσφύγων και των ακτημόνων γεωργών, αφ' ετέρου προσέδωσε στο υπάρχον προστατευτικό πλαίσιο μια επιπλέον πολιτική χροιά, καθώς τα συγκεκριμένα διαχειριστικά πρότυπα λειτουργούσαν μέσα στο ευρύτερο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Δεν είναι, φυσικά, τυχαίο το γεγονός ότι κατά τις διευρωπαϊκές συσκέψεις που έλαβαν χώρα στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 ο διευρυμένος παρεμβατικός ρόλος του Κράτους στηρίχτηκε κυρίως από τους αντιπροσώπους των βαλκανικών κρατών, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδος.⁵² Δεν πρόκειται βέβαια για μια γεωγραφικά οριοθετημένη έκφραση του προστατευτισμού. Η έμφαση, ωστόσο, που δόθηκε από τους αντιπροσώπους των βαλκανικών κρατών ήταν αποτέλεσμα της κυριαρχίας του αγροτικού τομέα στο σύνολο των οικονομιών της βαλκανικής χερσονήσου. Στην Ελλάδα, η επιβολή του μεταξικού καθεστώτος διαφοροποίησε το συγκεκριμένο οικονομικό πλαίσιο, καθώς η διαχείριση της γεωργικής οικονομίας από τα στελέχη της δικτατορίας εντάσσεται στα σημερινά του αυταρχισμού: η ιδεολογική πρόσληψη του αγροτικού χώρου ενσωματώνεται στο ολιστικό υπόδειγμα του πατερναλιστικού κράτους, σε μια φανταστική πάντως διάσταση του πολιτικού γίνεσθαι.

Σύμφυτη με την έννοια της αγροτικής ανάπτυξης, αλλά και με την εξέλιξη της αγρονομικής επιστήμης, η έρευνα των γεωργοοικονομικών συνθηκών της χώρας αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1930 γύρω από συγκεκριμένους θεσμικούς άξονες, όπως την Αγροτική Τράπεζα και το Υπουργείο Γεωργίας. Παρατηρείται, λοιπόν, μια προσπάθεια – συντονισμένης διοικητικά και συγκροτημένης επιστημονικά – διεξαγωγής αγροτικών ερευνών, με στόχο την ειδικότερη επεξεργασία των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών εντός καθορισμένων γεωγραφικών ορίων.⁵³ Σε γενικές γραμμές επιδιώχθηκε η περιγραφή της υφιστάμενης γεωργοοικονομικής κατάστασης στην εκάστοτε εξεταζόμενη περιφέρεια, ενώ στη συνέχεια αναζητούνταν τα ενδεικνυόμενα μέσα για τη βελτίωση των τοπικών συνθηκών της παραγωγής.⁵⁴ Πέρα, λοιπόν, από την αγρονομική επιστημονική παραγωγή, κατά τη μεσοπολεμική

52. Βλ. ΑΣΚΙ, Ιδιωτικό Αρχείο Αλεξάνδρου Μυλωνά, Φάκελος 1: Συμμετοχή σε διακρατικές συσκέψεις. Από τις ελληνικές συμμετοχές, ενδιαφέρον παρουσιάζουν κυρίως οι εισηγήσεις και παρεμβάσεις των Α. Παπαναστασίου και Α. Μυλωνά που τάσσονται υπέρ της κρατικής προστασίας όσον αφορά όχι μόνο την αγροτική οικονομία αλλά το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας.

53. Για τη «μεθοδολογία» διεξαγωγής των τοπικών αγρονομικών ερευνών, βλέπε τη Γενική Διαταγή της Αγροτικής Τράπεζας, με ημερομηνία την 4η Αυγούστου 1934 και συντάκτη τον Ν. Αναγνωστόπουλο, «Περί γεωργοοικονομικής ερεύνης των αγροτικών περιφερειών».

54. Α. Λαμπρόπουλος, *Η γεωργική Ελλάς*, Αθήνα 1946, σ. 96.

περίοδο γεννιούνται ειδικότερες έρευνες αφιερωμένες στη μελέτη μιας συγκεκριμένης περιοχής ή ενός ειδικού γεωργοοικονομικού προβλήματος.

Δεν είναι, βέβαια, τυχαία η χρονική σύμπτωση της εκπόνησης τοπικών μονογραφιών⁵⁵ και του ξεσπάσματος της αγροτικής κρίσης, καθώς το επιστημονικό ενδιαφέρον διαπερνάται από το πνεύμα του οικονομικού προστατευτισμού. Από την άλλη πλευρά, ο πολλαπλασιασμός των τοπικών μονογραφιών καταδεικνύει ότι υπήρχαν οι απαραίτητες υποδοχές για τη δεξίωση ενός διευρυμένου ερευνητικού προγράμματος επικεντρωμένου στον αγροτικό χώρο. Οι κοινωνικές διαθεσιμότητες είναι ενδεικτικές για το είδος του επιχειρούμενου εκσυγχρονισμού, στο βαθμό μάλιστα που η αγροτική έρευνα αποτελεί εργαλείο για την επίτευξη της γεωργικής ανάπτυξης.⁵⁶ Πιο συγκεκριμένα, στην ελληνική περίπτωση η υλοποίηση των μεσοπολεμικών γεωργοοικονομικών μελετών αναπτύχθηκε γύρω από το θεσμικό πυλώνα που είχε αναλάβει την ευρύτερη διαχείριση της αγροτικής οικονομίας: η Υπηρεσία Γεωργοοικονομικών Μελετών της Αγροτικής Τράπεζας, με διοικητικό και επιστημονικό υπεύθυνο το Νίκο Αναγνωστόπουλο μας κληροδότησε μια σειρά περιφερειακών μονογραφιών,⁵⁷ από την οποία προκύπτει η λεπτομερής περιγραφή των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών της υπαίθρου αλλά και οι διαφορετικές μορφές οικονομικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου. Παρά την επεξεργασία και καταγραφή διαφορετικών συστημάτων οργάνωσης (κοινωνικής ή οικονομικής), η μελέτη μικρομορφωμάτων οδηγεί στην ανάδειξη της αλληλεπίδρασης που υπάρχει ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες και στην ευρύτερη, περιβάλλουσα κοινωνική δομή.⁵⁸ Η σχέση αυτή, σε συ-

55. Για τη σημασία των τοπικών μονογραφιών στη μελέτη της αγροτικής ιστορίας και της αγροτικής κοινωνιολογίας, βλ. I. Chiva, «Les monographies de village et le développement», στο I. Chiva, I. Thireau (επιμ.), *De village en village. Espaces communautaires et développement*, Παρίσι/Γενεύη, PUF, 1992.

56. Πβ. *Organisation des Nations Unies pour l'alimentation et l'agriculture, Etudes des problèmes posés par le crédit et l'épargne agricoles dans les pays en voie de développement*, Ρώμη 1973, σ. 3.

57. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες μόνο από τις μονογραφίες που εκδίδονται από την ΑΤΕ κατά τη μεσοπολεμική περίοδο: Ν. Αναγνωστόπουλος, Γ. Γάγαλης, *Η αργολική πεδιάς*, Αθήνα, ΑΤΕ/ Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών, 1938. Ν. Αναγνωστόπουλος, *Η περιφέρεια Θηβών*, Αθήνα, ΑΤΕ/ Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών, 1939. Ν. Αναγνωστόπουλος, *Ο κάμπος των Σερρών*, Αθήνα, ΑΤΕ/ Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών, 1937.

58. Για την βαρύτητα αυτού του τύπου των μελετών, βλ. L. Febvre, *La terre et l'évolution humaine*, Παρίσι, A. Michel, νέα εκδ. 1970, σ. 89-94. Σύμφωνα με τον Febvre: «Οι τοπικές μονογραφίες που θα απέκλειαν κάθε σύγκριση θα ήταν αρνητικές εάν ήταν πραγματικά δυνατόν να συνταχθούν». Στο ίδιο, σ. 93.

ναρμογή με την εποπτεία του όλου ερευνητικού εγχειρήματος από έναν κεντρικό θεσμό όπως η Αγροτική Τράπεζα, συμπλέει με την πρόθεση διείσδυσης της κυρίαρχης μορφής οικονομικής οργάνωσης στις τοπικές οικονομίες και στα κοινωνικά υποσυστήματα.

Η αναφορά στους μηχανισμούς εκχρηματισμού του αγροτικού χώρου, στην αγροτική μεταρρύθμιση, στην επίδραση της αγροτικής κρίσης όσον αφορά τη διαμόρφωση της κρατικής γεωργικής πολιτικής, στη μετάλλαξη της πρόσληψης του αγροτικού και κοινωνικού χώρου από τη μεταξική δικτατορία δεν εξαντλούν, φυσικά, τις παραμέτρους του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος. Η γεωργική εκπαίδευση,⁵⁹ η διαφοροποίηση των καλλιεργειών, η εξέλιξη της τεχνολογίας, αλλά και οι τεχνικές ελέγχου του φυσικού περιβάλλοντος⁶⁰ αποτελούν επίσης πλευρές της αγροτικής ανάπτυξης που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην προβληματική που ήδη καταγράφηκε. Τα όσα, ωστόσο, σημειώθηκαν εδώ αναφέρονται σε μερικές μόνο από τις όψεις του ζητήματος.

III. Αγροτικός χώρος και πολιτική σκέψη: συνοπτική αναφορά

Από τις παραπάνω συνοπτικές αναφορές προκύπτουν οι ποικίλλες τάσεις όσον αφορά τη διαχειριστική πρόσληψη του αγροτικού χώρου, και του ρόλου του στην οικονομική συγκρότηση του κράτους. Όπως ήδη σημειώθηκε οι προβληματισμοί που αναπτύσσονται στην Ελλάδα είναι παράλληλοι, συνδιαλέγονται, αντικατοπτρίζουν ή παραμορφώνουν ανάλογα ευρωπαϊκά υποδείγματα αγροτικής ανάπτυξης. Οποσδήποτε όμως, μοιάζει περισσότερο φορτισμένος τόσο ιδεολογικά όσο και σε καθαρά ρεαλιστικό επίπεδο, ο διάλογος επί των ζητημάτων αγροτικής ανάπτυξης που διεξάγεται στην Ελλάδα, ή – ευρύτερα μιλώντας – στα Βαλκάνια. Εδώ η εξέλιξη των μηχανισμών της εθνικής αγοράς εγκολπώνεται το στόχο της αγροτικής ανάπτυξης, ενώ η μετάβαση σε μια εντατική εκχρηματισμένη γεωργία μικροϊδιοκτητών αποκτά πολιτικό περιεχόμενο στο πλαίσιο της στήριξης του κοινοβουλευτικού καθεστώτος. Αυτή είναι και η πολιτική πρόσληψη του αγροτικού χώρου από

59. Για μια έρευνα σχετικά με τα ζητήματα γεωργικής εκπαίδευσης, βλ. Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη. Η Ανώτατη Γεωπονική Σχολή Αθηνών, 1920-1960*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004. Π. Κυπριανός, Μ. Χουμεριανός, «Γεωργική εκπαίδευση και εκσυγχρονισμός του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα (1895-1914)», *Ίστωρ* 13 (2003), σ. 49-76.

60. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των υλικών, και των αγρονομικών δεδομένων βλ. μεταξύ άλλων Boyazoglu, *Contribution a l'étude de l'économie rurale ...* ό.π., σ. 56-89.

τους φιλελεύθερους, ενώ χαρακτηριστικά ο Ε. Βενιζέλος κατά την πρωθυπουργική του θητεία θεώρησε μια ευημερούσα αγροτική τάξη ως το καλύτερο έρμα για τη σταθερότητα του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος.⁶¹ Όπως σημειώνει ο Μ. Mazower αναφερόμενος σε ευρύτερο φάσμα ομιλιών με αυτό το περιεχόμενο: *μια προσεκτική ανάγνωση των τελευταίων λόγων του Ελευθερίου Βενιζέλου, κατά το Μεσοπόλεμο, μας αποκαλύπτει πώς αυτός ο εξέχων εκπρόσωπος της αστικής πολιτικής έφτασε να ταυτίζει τον εαυτό του, μετερχόμενος όρους σχεδόν μαρξιστικούς, με τον προστάτη του «αστικού καθεστώτος».*⁶² Ήδη από τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω αναφορικά με την «τεχνοκρατική διαχείριση» της υπαίθρου εξάγεται και η φιλελεύθερη πρόσληψη του αγροτικού χώρου σε πολιτικό επίπεδο, στο πλαίσιο διαμόρφωσης μιας κοινωνικής συμμαχίας. Επομένως, η αντιμετώπιση του ζητήματος από το Βενιζέλο ήταν ρεαλιστική και δεν έχει να κάνει με μια ναρκισσιστικού τύπου πολιτική φαντασίωση.

Στο κλίμα του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού, ο Α. Παπαναστασίου και η Δημοκρατική Ένωση (αργότερα Έργατικών και Αγροτικών Κόμμα) συντείνουν στη διευρυμένη κρατική παρέμβαση προκειμένου για την αναμόρφωση της γεωργικής οικονομίας, με έμφαση στη μεταρρύθμιση του καθεστώτος της αγροτικής ιδιοκτησίας. Παρά τις επιμέρους ή συγκυριακές αντιπαραθέσεις, η ιδεολογική συγγένεια μεταξύ του κλίματος Παπαναστασίου και του βενιζελισμού απέτρεψε μια διαφοροποιημένη πολιτική έκφραση της σοσιαλδημοκρατίας: ωστόσο, η (επιστημονική και πολιτική) κίνηση των Κοινωνιολόγων, και αργότερα η θεσμική έκφρασή της μέσα από τη Δημοκρατική Ένωση, αγγίζει και διαχέει στον ελληνικό χώρο μεταρρυθμιστικά ευρωπαϊκά πρότυπα που εδράζονται στον κοινωνικό και ρυθμιστικό ρόλο του κράτους, αλλά και στην οργάνωση των παραγωγικών τάξεων σε αλληλέγγυες συνεργατικές ενώσεις. Ειδικότερα όσον αφορά τον αγροτικό χώρο, ο Α. Παπαναστασίου συνηγόρησε στην προστασία των μικροϊδιοκτητών και την ενίσχυση της παραγωγής στο πλαίσιο της στήριξης του κοινοβουλευτισμού.⁶³ Οι πολιτικές απόψεις του όσον αφορά το ρόλο του αγροτικού τομέα σε ένα

61. Βλ. την ομιλία Ε. Βενιζέλου, Βουλή των Ελλάδος, *Επίσημη Εφημερίς της Συνελεύσεως*, Περίοδος Β' - Σύνοδος Α', συνεδρίαση της 3ης Ιουλίου 1929.

62. Βλ. τον πρόλογο του Μ. Mazower στο Κ. Μαρχ, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφ. Κ. Κουτσουρέλης, Αθήνα, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, 2010, σ. 18.

63. Βλ. την κοινοβουλευτική αγόρευση του Α. Παπαναστασίου κατά τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου (22 Οκτωβρίου 1928). Επίσης Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα ...* ό.π., τ. Β', σ. 559.

οινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης, επομένως, δεν αποκλείουν ριζικά από εκείνες του βενιζελισμού, καθώς υποδεικνύουν την οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας.

Οι αποχρώσεις του μεσοπολεμικού εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος δεν αναιρούνται από τις επιμέρους πολιτικές τοποθετήσεις, καθώς συγκλίνουν στην εδραίωση του δημοκρατικού καθεστώτος με όσο το δυνατόν ευρύτερη κοινωνική συναίνεση. Με την αγροτική κρίση προ των πυλών, ο Α. Παπαναστασίου συγκεκριμενοποίησε τα προστατευτικά μέτρα που πρέπει να ληφθούν υπέρ της γεωργίας, σε βαθμό μάλιστα μεγαλύτερο σε σχέση με την προστασία του βιομηχανικού τομέα: σημαντικές φορολογικές ελαφρύνσεις, ευρύτερη μεταρρύθμιση του συστήματος της έγγειας φορολογίας, δασμολογική προστασία και συγκέντρωση του σίτου, μέτρα περιορισμού της σταφιδοκαλλιέργειας και της καπνοκαλλιέργειας συγκαταλέγονται, σύμφωνα με τον Παπαναστασίου, στο προστατευτικό οπλοστάσιο.⁶⁴ Οι προτάσεις για τη λήψη περαιτέρω προστατευτικών μέτρων καταγράφουν τη διεύρυνση του κρατικού παρεμβατισμού στη δεκαετία του '30: στη συγκεκριμένη οικονομική συγκυρία, τα ευρωπαϊκά παράλληλα πρότυπα έρχονται όχι μόνο από τις χώρες με αυταρχικά καθεστώτα, αλλά και από τις δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες που μοιάζουν να ακολουθούν μια προεξημενημένη μεικτή οικονομία, μέσω των δημοσιονομικών εργαλείων αλλά και της στήριξης αδύναμων τομέων της παραγωγής.⁶⁵ Φυσικά, η «προοικονομία» της μεικτής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο έχει σημαντικές οικονομικές διαφοροποιήσεις, όπως και διαφορετικό πολιτικό περιεχόμενο, από το μεταγενέστερο δυτικοευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο. Επίσης, υπάρχουν διαφορές και μεταξύ των επιμέρους υποδειγμάτων του προστατευτισμού που εφαρμόστηκαν κατά την ίδια τη μεσοπολεμική περίοδο. Ο παρεμβατικός ρόλος του μεσοπολεμικού κράτους χαρακτηρίζεται ως οικονομικός εθνικισμός, καθώς στόχος είναι η ανάπτυξη των εγχώριων παραγωγικών δομών και η επικέντρωση των εθνικών οικονομιών στην εσωτερική παραγωγή και κατανάλωση. Με βάση αυτή τη στόχευση, ο εθνικός καπιταλισμός στήριξε το βιομηχανικό τομέα και τα

64. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα* ...ό.π., τ. Β', σ. 662-666.

65. Για τις διεθνείς υποδοχές του προστατευτισμού, ιδιαίτερα όσον αφορά τη νομισματική πολιτική, βλ. J. K. Galbraith, *Το χρήμα*, μτφ. Σπ. Θεοδωρόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα ²1976, σ. 210-228. Για το μεσοπολεμικό γαλλικό παρεμβατικό κράτος, αλλά και τα μέτρα προστασίας του γαλλικού αγροτικού τομέα, βλ. A. Gueslin, *L'Etat, l'économie et la société française. XIXe-XXe siècle*, Παρίσι, Hachette, 1992, σ.134.

συμφέροντά του. Στα Βαλκάνια όμως – και φυσικά στην Ελλάδα – η κυριαρχία του πρωτογενούς τομέα και η επιταγή της στήριξής του συνέπεσαν με το στόχο της επιβίωσης του πολυπληθούς αγροτικού πληθυσμού.

Νέα σημαινόμενα υπεισέρχονται στην πολιτική πρόσληψη του αγροτικού χώρου κατά τη μεταξική περίοδο. Όσον αφορά την οικονομική λειτουργία του μεταξικού καθεστώτος θα πρέπει να επισημανθεί η προοδευτική αναγωγή του κρατικού παρεμβατισμού από ρυθμιστή σε κατεξοχήν οργανωτή της οικονομικής ζωής: σηματοδοτείται επομένως το πέρασμα σε μια διευθυνόμενη οικονομία, ως όριο της οποίας καθορίζεται η διαγραφόμενη τάση προς την αυτάρκεια.⁶⁶ Στο νέο αυτό πλαίσιο η προστασία του αγροτικού χώρου περιέλαβε μια ευρύτερη διάσταση, καθώς οι ιδεολογικές (και μάλιστα πατερναλιστικές⁶⁷) αναφορές του καθεστώτος κατευθύνονται προς τον κόσμο της υπαίθρου. Στοιχεία των διευρυμένων προστατευτικών παρεμβάσεων αποτελούν η ενίσχυση της σιτοπαραγωγής, η ρύθμιση των αγροτικών χρεών το 1937, η προσπάθεια ενεργοποίησης του συνεργατισμού ως μηχανισμού ελέγχου του αγροτικού πληθυσμού, η αύξηση των κονδυλίων που διοχετεύονται στην αγροτική πίστη. Στο τέλος της μεταξικής περιόδου οι δείκτες που αφορούν τον όγκο και την αξία της αγροτικής παραγωγής μοιάζουν βελτιωμένοι,⁶⁸ ενώ οι τοπικές έρευνες καταγράφουν την καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης στο ύπαιθρο. Δεν είναι, ωστόσο, σαφές εάν η καταγεγραμμένη βελτίωση οφείλεται στην μεταξική προστατευτική πολιτική ή εάν είναι αποτέλεσμα της φυσιολογικής άμβλυνσης της αγροτικής κρίσης.

Σημαντικότερη για τους στόχους αυτού του κειμένου είναι η ιδεολογική «σήμανση» του αγροτικού χώρου από τη μεταξική δικτατορία.⁶⁹ Το καθε-

66. Για την επεξεργασία οικονομικών και πολιτικών παραμέτρων του μεταξικού καθεστώτος, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, βλ. Κ. Μπρέγιανη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά* 30 (1999), σ. 171-198.

67. Για την προσωποποίηση του Κράτους ως πατέρα των αγροτών, βλ. Μπ. Αλιβιζάτος, *Η νέα γεωργική πολιτική*, Αθήνα, Εθνική Εταιρεία, 1937, σ. 38.

68. Βλ. για τα ακριβή ποσοτικά στοιχεία: Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1940, σ. 5-10.

69. Στην περιοδολόγηση που ακολουθεί το συγκεκριμένο κείμενο δεν υπάρχει ως διακριτή η περίοδος διακυβέρνησης από το Λαϊκό Κόμμα (1933-1935) καθώς όσον αφορά τον αγροτικό χώρο ακολουθούνται οι προγενέστερες προστατευτικές πολιτικές που είχαν τεθεί από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Για το ενεργέστερο προστατευτικό πλαίσιο της ελληνικής οικονομίας που τίθεται σε εφαρμογή επί της Πρωθυπουργίας του Π. Τσαλδάρη, βλ. C. Brégianni, «Gold-Exchange Standard and Greece; Lessons (?) from the Greek Default During the Great

ακόμα και πώς μοιάζει να αναζητά ένα φιλοαγροτικό προσωπείο, καθώς η ανάπτυξη του γεωργικού τομέα συνδέεται με την κοινωνική αναβάθμιση των αγροτών, η οποία πάντως περιβάλλεται από μυστικιστικά και ηθικολογικά στερεότυπα: τα μοτίβα του αίματος, της συμβολικής σχέσης του αγρότη με τη γη, της γεωργικής εργασίας που προορίζεται να διαθρέψει το έθνος επανέρονται στον καθεστωτικό λόγο⁷⁰ περιγράφοντας μια φαντασιακή παράμετρο της πολιτικής πράξης. Εν κατακλείδι, τόσο η λεκτική αναπαράσταση όσο και η διχοτόμος που το μεταξικό καθεστώς επιχειρεί να εισάγει όσον αφορά τη διαχείριση του αγροτικού χώρου συνθέτουν μια καινούρια αντίληψη για το κράτος που υπερβαίνει το υφιστάμενο, κατά τις απαρχές της μεσοπολεμικής περιόδου, δίπολο φιλελευθερισμός-κρατικός προστατευτισμός.

Τα ευρωπαϊκά αυταρχικά καθεστώτα του Μεσοπολέμου συγκλίνουν στη φορτισμένη ιδεολογικά ανασηματοδότηση της κρατικής μηχανής και στη δημιουργία του κράτους με ολιστικά συμφέροντα.⁷¹ Οπωσδήποτε όμως δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε ένα κοινό και αυτόματα διαχεόμενο ιδεολόγημα, καθώς οι διαφορετικές προσλαμβάνουσες του φασισμού (με την ευρεία έννοια του όρου) και η ανομοιογένεια του φαινομένου παραπέμπουν στα ετερογενή ρεύματα που διέπουν τα φασιστικά και τα αυταρχικά κινήματα κατά τη γένεσή τους. Αν και οι μεταξικές αναφορές – ειδικότερα όσον αφορά τη σημασιολογική φόρτιση του αγροτικού χώρου και τη φιλολαϊκή χροιά των σχημάτων του καθεστώτος – παραπέμπουν σε φασιστικά πρότυπα, η έμφαση στο τυπικό της εκφοράς του λόγου και των μαζικών τελετών παραπέμπει σε μια προσδοκία και σε μια μορφή πολιτικής καρικατούρας περισσότερο, παρά στην ρεαλιστική εφαρμογή ενός πολιτικού υποδείγματος.⁷² Στο βαθμό μάλιστα που οποιαδήποτε προσπάθεια οριζόντιας οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής δεν διαπερνά τον κοινωνικό ιστό αλλά ούτε και τις πραγματικές προθέσεις των στελεχών της δικτατορίας, η ταύτιση με τα φασιστικά υποδείγματα θα ήταν λανθασμένη. Από την άλλη πλευ-

Interwar Crisis», ανακοίνωση στο Συμπόσιο *The euro: (Greek) tragedy or Europe's destiny*, University of Bayreuth (Γερμανία), 11-12 Ιανουαρίου 2012.

70. Βλ. κυρίως Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις 1936-1941*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1969, 2 τ., διάφοροι πολιτικοί λόγοι.

71. Βλ. μεταξύ άλλων J. P. Faye, *La critique du langage et son économie*, Galilée, Παρίσι 1973, σ. 52. Για μια ευρύτερη σύγκριση του μεταξικού καθεστώτος με τα ευρωπαϊκά παράλληλά του, βλ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων ... ό.π.», σ. 186-197.

72. Για την ουτοπία του ολοκληρωτισμού, βλ. M. Riot-Sarcey, Th. Bouchet, A. Picon Riot-Sarcey, *Dictionnaire des utopies*, Παρίσι, Larousse, 2002, σ. 225-226.

ρά, ως νέο στοιχείο της μεταξικής πολιτικής μπορεί να εκληφθεί η ανάγκη εκτεταμένης παρέμβασης του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα και η τοποθέτησή του στο κέντρο του οικονομικού προγραμματισμού.⁷³

Ειδικότερα όσον αφορά τις μεταξικές αναφορές στον αγροτικό χώρο, οι παραλληλισμοί με τις ιταλικές φασιστικές προσλαμβάνουσες είναι περισσότερο εμφανείς. Είναι κοινή η διατυπωμένη – από τους ηγέτορες τόσο της ιταλικής όσο και της ελληνικής δικτατορίας – διχοτόμος μεταξύ αγροτικού και αστικού χώρου, του τελευταίου εκφράζοντας το σκοτεινό και διεφθαρμένο περιβάλλον. Η ηθική κυριαρχία του αγροτικού χώρου εδράζεται στην ενσωμάτωσή του σε ένα παραδοσιακό σύστημα αξιών, αλλά ενώ στο ιταλικό μοτίβο κυριαρχεί ο ρόλος του αγροτικού τομέα ως τροφοδότη του έθνους τη στιγμή της πολεμικής σύγκρουσης, οι μεταξικές περιγραφές παραπέμπουν σε ένα εξιδανικευμένο αρκαδικό τοπίο. Σε επίπεδο αγροτικής πολιτικής είναι κοινή για τα δύο καθεστώτα η πρόθεση βελτίωσης των όρων της παραγωγής με έμφαση στην επιδιωκόμενη αυτάρκεια. Παρά τις ουσιαστικές αποκλίσεις, οι μεταξικοί ιδεότυποι απεικάζουν την αποδόμηση των κοινοβουλευτικών συστημάτων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, συμπλέοντας (μέσα και από τη διαφορετικότητά τους) με ευρωπαϊκά παράλληλα.

Τα παραπάνω υποδείγματα (φιλελευθερισμός, μετριοπαθής σοσιαλδημοκρατία, αυταρχισμός) ανταποκρίνονται σε λιγότερο ή περισσότερο εφαρμοσμένες πρακτικές μέσα από την άσκηση της αγροτικής πολιτικής. Ωστόσο, το ιδεολογικό αμάλγαμα του Μεσοπολέμου θα δώσει μορφή και σε περισσότερο εναλλακτικά σχήματα, που προσβλέπουν στην ευρύτερη αναδιαμόρφωση της αγροτικής κοινωνικής δομής παρουσιάζοντάς την ως πολιτική πρόταση. Έτσι, το κοινοτικό και συνεταιριστικό μοντέλο που προτείνει ο Κ. Καραβίδας (ο οποίος επίσης υπηρετεί από το 1932 στην Αγροτική Τράπεζα) αποτελεί μια καινούρια πρόταση προκειμένου να συνδυαστεί η τεχνολογική πρόοδος και η αναπότρεπτη εξέλιξη του μηχανισμού της αγοράς με παλαιότερα, ενδογενή πρότυπα οργάνωσης του ελληνικού αγροτικού τομέα.⁷⁴

73. Βλ. αναλυτικότερα Μ. Ψαλιδόπουλος, «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα», στο Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάϊσερ (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου Η Ελλάδα 1936-1944*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, 1989, σ. 98-144. Επίσης, για την θεωρητική διαπραγμάτευση της διευθυνόμενης οικονομίας από τους Έλληνες οικονομολόγους του Μεσοπολέμου βλ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας, 1989, σ. 403-420.

74. Πβ. την εισαγωγή του Ν. Μουζέλη, στο Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978, σ. XVII. [ανατύπ. από την έκδοση του 1931].

Για τη μορφολογία του σχήματος, ο Καραβίδας μοιάζει να προβληματίζεται ουσιαστικά όσον αφορά την ενδεικνυόμενη λειτουργία της προκαπιταλιστικής κοινότητας στο πλαίσιο των ευρύτερων κρατικών λειτουργιών,⁷⁵ στο βαθμό μάλιστα που δέχεται ότι η μικρή εκχρηματισμένη γεωργία, δηλαδή η αγροτική επιχείρηση που βασίζεται στην οικογενειακή εκμετάλλευση, αποτελεί γέννημα του φιλελεύθερου 19ου αιώνα. Οι ουτοπικές αναζητήσεις νέων μορφωμάτων αυτοδιοίκησης στην περιφέρεια, αν και αντλούν από σχηματισμούς του παρελθόντος χρόνου, επιφέρουν τομή στην πρόσληψη του αγροτικού χώρου, τον επαναπροσδιορίζουν πολιτικά. Στην επιλογή των κοινοτικών μορφωμάτων ως συστημάτων συλλογικής οργάνωσης του οικονομικού και πολιτικού βίου ο Κ. Καραβίδας θα βρει αναπάντεχο⁷⁶ συνομιλητή τον Ίωνα Δραγούμη: Άλλα είμαι σοσιαλιστής κατά τοῦτο, ὅτι γυρεύω καὶ ἔγω μιά καινούρια τάξη πραγμάτων, μιά καινούρια οἰκονομία κοινοτική ποὺ νὰ βοηθεῖ ὅλους, τοὺς λιγότερους καὶ τοὺς περισσότερους, νὰ ζοῦν καλά καὶ νὰ ὑψόνονται ὅσο μποροῦν ἠθικά... Εἶμαι σοσιαλιστής ὅσο ἐνεργεῖ ὁ σοσιαλισμός γιὰ τὸ λυτρωμὸ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ τωρινὰ κράτη, τοὺς κεφαλαιοκράτες καὶ τοὺς λοιποὺς κυρίους τους, ὅσο ἀνεργεῖ γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ κάθε ἀνθρώπου...⁷⁷ Στην ίδια τάξη ιδεῶν, ο Φίλιππος Δραγούμης φαντάζεται την ουτοπική αγροτική πολιτεία,⁷⁸ όπου η συλλογική ιδιοκτησία και ο ισοσκελισμός των εισροών και εκροών σε αγαθά προκρίνουν μια εντελώς συγκεκριμένη μορφή οικονομικής οργάνωσης, όχι μακριά από το μοντέλο του κολλεκτιβισμού. Ο επαναπροσανατολισμός του πολιτικού προβληματισμού στην Ελλάδα, όσον αφορά τουλάχιστον μια κατηγορία διανοητών, αναιρεί το στερεοτυπικό φράγμα μεταξύ του λόγου που αρθρώνεται στα δεξιά ή τα αριστερά του πολιτικού φάσματος, στο βαθμό που η πολιτική ή η διάνοηση αναζήτησε τρόπους «εξανθρωπισμού» της εξελισσόμενης κυριαρχίας της αγοράς.

75. Πβ. τη μελέτη του Κ. Δ. Καραβίδα «Ο ιδιότυπος οικονομικός ρεζιοναλισμός και το κοινοτικόν ταμειυτήριον» στο Καραβίδας, *Γεωργοοικονομία και κοινοτισμός*, προλ. Α. Πεπελάσης, εισ. Β. Καραποστόλης, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, ²1980, σ. 153 κ.εξ.

76. Μπορεί να γίνει χρήση αυτού του επιθετικού προσδιορισμού μέσα από μια εκ των υστέρων και γι' αυτό οριοθετημένη ανάγνωση του Δραγούμη ως πολιτικού προσώπου.

77. Ι. Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου, 1918-1920*, επιμ. Θ. Σωτηρόπουλος, Αθήνα, Ερμής, τ. ΣΤ', 1987, σ. 58. Για το θεωρητικό (αλλά και ουσιαστικό εφ' όσον ο Κ. Καραβίδας συνεργάζεται το 1922 στην *Πολιτική Επιθεώρηση* που εκδίδει ο Ι. Δραγούμης) διάλογο μεταξύ Καραβίδα και Δραγούμη, βλ. Σπ. Κουτρούλης, «Ο κοινοτικός συνεργατισμός και ο Κ. Καραβίδας», *Άρδην* 44 (2003), σ. 41.

78. Φ. Δραγούμης, «Αγρόπολις», *Νέα Εποχή* (1925) [ανάτυπο από το Αρχείο Α. Μυλωνά, ΑΣΚΙ].

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η διαφορετικότητα όσον αφορά τα πρότυπα οργάνωσης του αγροτικού χώρου εκφράστηκε και σε πολιτικό επίπεδο. Οι εναλλακτικές θεωρήσεις αντικατοπτρίστηκαν πιο συγκεκριμένα στο πολιτικό μόρφωμα του Αγροτικού Κόμματος το οποίο ιδρύθηκε το 1922,⁷⁹ αλλά δεν κατάφερε να εκπροσωπηθεί ευρέως στο Κοινοβούλιο, παρά την κατίσχυση του αγροτικού χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και αντίθετα από ότι συνέβη σε άλλες βαλκανικές χώρες: η μείωση της εκλογικής δύναμης του Αγροτικού Κόμματος συνέτεινε στη διάσπασή του, μνεία της οποίας θα γίνει στη συνέχεια. Έτσι, το Αγροτικόν Κόμμα κατέχει τρεις έδρες μετά τις εκλογές του 1923⁸⁰ και τέσσερις μετά από εκείνες του Νοεμβρίου 1926.⁸¹ Στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 καταλαμβάνει 11 έδρες. Καθώς έχει ήδη συντελεσθεί η τριχοτόμηση του πολιτικού χώρου των αγροτιστών (της μετριοπαθούς αριστεράς όπως χαρακτηρίζει την κίνηση ο Γ. Δαφνής), στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 το Δημοκρατικόν Αγροτικόν Κόμμα του Αλ. Μυλωνά θα συνταχθεί με το βενιζελικό Εθνικό Συνασπισμό καταλαμβάνοντας πέντε έδρες, μερίδα του Αγροτικο. Κόμματος με την αντιβενιζελική Ηνωμένη Αντιπολίτευση καταλαμβάνοντας μία έδρα, ενώ οι υπό τον Ι. Σοφιανόπουλο Αγροτικοί θα καταλάβουν δύο έδρες.⁸² Στις εκλογές του 1936 το Δημοκρατικόν Αγροτικόν Κόμμα καταλαμβάνει τέσσερις έδρες και μία έδρα το Αγροτικό Κόμμα του Σοφιανόπουλου.⁸³ Όπως λοιπόν προκύπτει και από τα εκλογικά αποτελέσματα, η πολιτική κίνηση των αγροτιστών πολύ σύντομα διχοτομείται. Αρχικά, το 1925 ένα εσωτερικό σχίσμα θα διχάσει το Αγροτικό Κόμμα, απ' όπου θα αποχωρήσουν ο Χρυσός Ευελπίδης και ο Γρηγόρης Μπάμιας, οι οποίοι κα-

79. Συνοπτικά, για τις διαδικασίες ίδρυσης του Αγροτικού Κόμματος, βλ. Γρ. Μπάμιας, λήμμα «Αγροτικόν Κόμμα» στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, εκδ. Π. Δρανδάκης, Αθήνα, Φοίνιξ, τ. Α', 1963, σ. 501. Αναλυτικότερα για το Αγροτικό Κόμμα βλ. Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον/Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010. Βλ. για την κομμουνιστική στροφή του ΑΚΕ στα ύστερα κατοχικά και εμφυλιακά χρόνια, στο ίδιο, σ. 99-112.

80. Μπάμιας, λήμμα «Αγροτικόν Κόμμα» ...ό.π., σ. 501.

81. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήνα, Ίκαρος, 1955, τ. 1, σ. 348 [ανατύπωση: Αθήνα, Κάκτος, 1997]. Όσον αφορά τις εκλογές του 1928, ο Γ. Δαφνής σημειώνει ότι στην πλειοψηφία τους οι ψηφίσαντες το 1926 το Αγροτικό Κόμμα μεταπήδησαν στη βενιζελική παράταξη. Έτσι, το 1928 το Αγροτικό Κόμμα λαμβάνει 17.042 ψήφους επί του συνόλου των 1.017.281 ψηφοδελτίων. Στο ίδιο, σ. 391-392.

82. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων* ...ό.π., τ. 2, σ. 181-182.

83. Στο ίδιο, σ. 402.

τηγορούνται για παράνομη οικειοποίηση των κομματικών μηχανισμών και πολιτικό συντηρητισμό.⁸⁴

Οι επιρροές της κομμουνιστικής ιδεολογίας στην ύπαιθρο αλλά και οι ασαφείς συχνά θέσεις των ίδιων των στελεχών του υποσκάπτουν την πολιτική εμβέλεια του Αγροτικού Κόμματος, ενώ η πραγματοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης και το ειδικό βάρος της εφαρμοζόμενης αγροτικής πολιτικής αποδυναμώνουν τη διαμόρφωση μιας διαφορετικής ιδεολογικής ταυτότητας του αγροτικού πληθυσμού.⁸⁵ Εξ' άλλου είναι εύλογο ότι η πολιτική «πελατεία» στην οποία απευθύνεται το Αγροτικό Κόμμα επικαλύπτεται από τον πολιτικό χώρο των Φιλελευθέρων. Αυτό ίσως αποτελεί και την λογικοφανή αιτιολογία για τον αποδιδόμενο από τους Φιλελεύθερους χαρακτηρισμό των στελεχών του Αγροτικού Κόμματος ως «αγροτοπατέρων».⁸⁶ Η σχέση πατρωνίας που υπαγορεύει η χρήση του όρου υποδεικνύει επίσης την προσωποποιημένη άσκηση μιας μορφής εξουσίας σε μια κοινωνική ομάδα (τους αγρότες), ενώ ο συγκεκριμένος διαμεσολαβητικός μηχανισμός συναρμόζει με τη συγκρότηση σύγχρονων γραφειοκρατικών μορφών πελατειακής οργάνωσης.⁸⁷ Από την άλλη πλευρά, δεν είναι ασυναφείς οι παρατηρήσεις του Antonio Gramsci σχετικά με τον έλεγχο της ιταλικής υπαίθρου από τους αγροτιστές. Σύμφωνα με τον Gramsci οι ιταλοί αγροτιστές κατά τη δεκαετία του '20 όχι μόνο επιχείρησαν να παίξουν διαιτητικό ρόλο όσον αφορά την κατάσταση στην ύπαιθρο, αλλά προσπάθησαν επίσης να ελέγξουν τον αγροτικό πληθυσμό προς όφελος των αστικών συμφερόντων.⁸⁸ Ο ίδιος πολιτικός στοχαστής σημειώνει για την

84. Βλ. το άρθρο «Απολογία των "ιδεολόγων" Ευελπίδη και Μπάμια» στην *Αγροτική Σημεία* της 25ης Νοεμβρίου 1925.

85. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. 3, *Η εδραίωση του μαρξισμού-λενινισμού και οι αποκλίνουσες ή οι ετερογενείς επεξεργασίες (1926-1955)*, Αθήνα, Γνώση, 1993, σ. 148. Για τη συναρμογή της δημιουργίας αγροτικής μικροϊδιοκτησίας με την απόσχιση του κινδύνου κοινωνικής εκτροπής –που ήδη θίχθηκε και παραπάνω– βλ. επίσης Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, 1993, σ. 53-55.

86. Βλ. για παράδειγμα, ανώνυμο άρθρο στο περιοδικό *Εργασία*, όπου ασκείται κριτική στην Αγροτική Τράπεζα. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι «αγροτοπατέρες» του Αγροτικού Κόμματος παρεμβαίνουν συνεχώς στην άσκηση των τραπεζικών εργασιών: Agrarius, «Καί ὁμως χωλαίνει ...!», *Εργασία* 49 (1930), σ. 9.

87. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* ό.π., σ. 132.

88. A. Gramsci, *Ecrits politiques*, τ. II, 1921-1922, εισ. R. Paris, Παρίσι, Gallimard, 1975, σ. 157-159.

ιταλική περίπτωση τους δεσμούς μεταξύ αγροτιστών και τραπεζικού τομέα, ενώ η σχέση αυτή αποτυπώνεται μέσα από αρχειακά τεκμήρια ως ισχύουσα και για την ελληνική περίπτωση.⁸⁹ Πάντως, οι προγραμματικοί στόχοι του Αγροτικού Κόμματος εντάσσονται στη διατήρηση του υπάρχοντος κοινωνικού και οικονομικού συστήματος, επιδιώκοντας την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας και την κοινωνική προαγωγή των αγροτών.⁹⁰ Η συμβατότητα των στόχων των αγροτιστών με την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα θα διαφανεί ακόμη περισσότερο κατά τη δεκαετία του '30.

Η διάσπαση του Αγροτικού Κόμματος φαίνεται να συνδέεται και με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη απήχηση των κομμουνιστικών ιδεών από πλευράς αγροτιστών. Η αναδιαμόρφωσή του στις αρχές της δεκαετίας του '30 σε Δημοκρατικόν Αγροτικόν Κόμμα, με αρχηγό το μετριοπαθή (και βενιζελογενή) Αλέξανδρο Μυλωνά και συμμετέχοντα στην κοινοβουλευτική ομάδα τον Χρ. Ευελπίδη, θα επανασηματοδοτήσει την στροφή στο ιδεολόγημα του κρατικού παρεμβατισμού και της διευθυνόμενης οικονομίας.⁹¹ Όπως σημειώνεται στο πολιτικό πρόγραμμα του το 1934, οι θεμελιώδεις αρχές του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος συνοψίζονται στη διεύθυνση της εθνικής οικονομίας από το κράτος, με στόχο την αύξηση του εθνικού εισοδήματος και τη δικαιότερη κατανομή του.⁹² Οι αποκλίσεις από τα κυρίαρχα πολιτικά μορφώματα συνεχίζουν, επομένως, να αμβλύνονται, αν και η αναζήτηση ενός εναλλακτικού σοσιαλιστικού δρόμου εμφανίζεται να αποτελεί κύριο ζητούμενο για την μεσοπολεμική «αγροτική σκέψη».⁹³

89. Brégianni, «Banking system and Agricultural cooperatives in Greece (1914-1936)...» ό.π. Brégianni, I. D. Karakatsianis, «Economy and society in the Southern Peloponnese: the organisation of agricultural co-operatives in Messinia, from the beginning of the 20th century up to World War II», στο Brégianni, Gardikas-Katsiadakis (eds.), *Agricultural cooperatives in South and Central Europe* ...ό.π.

90. Μπάμιας, λήμμα «Αγροτικόν Κόμμα» ... ό.π., σ. 501.

91. Για τη θέση του Μυλωνά υπέρ της διευθυνόμενης οικονομίας και σε αντιπαράθεση με την ελεύθερη αγορά, βλ. ενδεικτικά την εισήγησή του σε διάσκεψη της Union Parlementaire: ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικές συσκέψεις, Union Interparlementaire. *Proces-verbaux de la Commission pour l'étude des questions économiques et financières. Sous-commission pour l'étude des questions économiques. Séances de 13, 14 et 15 Mars 1933, Venise*. Για τις συγγενικές απόψεις του Χ. Ευελπίδη αναφορικά με τη διευθυνόμενη οικονομία, βλ. Χ. Ευελπίδης, «Σύγχρονοι τάσεις αγροτικής πολιτικής», *Αγροτική Οικονομία* 4 (1938).

92. Αγροτικόν Δημοκρατικόν Κόμμα, «Το πρόγραμμα του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος», *Εργασία* 231 (1934), σ. 699.

93. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Δ. Πουρναρά, που ο ίδιος σημειώνει τον προβλη-

Ανακεφαλαιώνοντας

Στην παρούσα ανάλυση υποφώσκει πλήθος ερωτημάτων και υποθέσεων εργασίας, πολύ περισσότερων από όσα είναι δυνατόν να διερευνηθούν στο πλαίσιο ενός συνοπτικού κειμένου. Η ίδια όμως η διατύπωση υποθέσεων εργασίας ή η εκ των υστέρων ανάγνωση των πολιτικών του Μεσοπολέμου με άξονα αναφοράς τον αγροτικό – στην κοινωνική και οικονομική του διάσταση – χώρο αναμοχλεύει μέσα από την πολυσχιδεία των ιδεολογικών μορφωμάτων τη μεταφορά συγκεκριμένων προτύπων διοικητικής και οικονομικής οργάνωσης. Η εφαρμογή του κυρίαρχου μοντέλου (ή των παραλλαγών του) που αντιπροσωπεύει τη μετάβαση από τον προστατευτισμό στην διευρυμένη κρατική παρέμβαση συνάδει με αντίστοιχες ευρωπαϊκές εμπειρίες, χωρίς ωστόσο να παραγνωρίζονται οι ιδεολογικοί και πολιτικοί φόβοι που ισχύουν ειδικότερα για την Ελλάδα των προσφύγων και των πενόμενων αγροτών. Από την άλλη πλευρά, τα εναλλακτικά ιδεολογήματα που διαμορφώνονται αναφορικά με την κοινωνική και οικονομική διαχείριση του αγροτικού χώρου απηχούν επίσης δυτικούς δρόμους προς μια «σοσιαλίζουσα» κοινωνική δομή. Η διατύπωση δεν αναιρεί φυσικά την τροφοδότηση της αγροτικής σκέψης από ενδογενή υποδείγματα (όπως είδαμε να συμβαίνει στην περίπτωση του Κ. Καραβίδα) αλλά ούτε αρνείται την ύπαρξη κοινών προβληματισμών στις μεσοπολεμικές ευρωπαϊκές κοινωνίες που συχνά αντλούν από το διαχρονικό σημείο της ουτοπίας. Από τα όσα παραπάνω αναφέρθηκαν, συνάγεται η πολιτική του εκσυγχρονιστικού υποδείγματος κατά την περίοδο του ελληνικού Μεσοπολέμου. Ο αντίλογος που θα μπορούσε να προταχθεί στη συγκεκριμένη συμπερασματική διατύπωση είναι ότι το σύνολο σχεδόν των συγχρονικών πηγών που χρησιμοποιήθηκαν (δηλαδή τόσο οι επίσημες πηγές ως έκφραση της κυρίαρχης ιδεολογίας, όσο και τα παράγωγα της σκέψης των αγροτιστών) έχουν ήδη από τη γένεση τους πάρει θέση υπέρ του οικονομικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού της χώρας. Η ίδια η τοποθέτηση των πηγών, ωστόσο, αποτελεί αντανάκλαση κοινωνικών υποδοχών αλλά και συγκρούσεων, καθώς και την πρόκριση πολιτικών προτεραιοτήτων, στο βαθμό μάλιστα που οι προτεραιότητες συγκεκριμενοποιούνται με μέτρα λιγότερο ή περισσότερο κανονιστικού χαρακτήρα. Θα πρέπει να επισημανθούν, επίσης, οι σιωπές ή οι αποστροφές των επίσημων πηγών που συχνά αναδιατυπώνουν τους μηχανισμούς πολιτικής όσμωσης.

ματισμό του αναφορικά με τη δυνατότητα αυτόνομης σοσιαλιστικής έκφρασης στο δεδομένο πολιτικό κλίμα του Μεσοπολέμου. Βλ. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα ...* ό.π., σ. 578-579.

Abstract

MODERNISING MODELS VERSUS PROTECTIONIST MEASURES? INTERWAR ORGANISATIONAL SCHEMES FOR THE GREEK RURAL ECONOMY

In the middle 20's the Greek State undertook the enormous effort to settle about 1,200,000 refugees arriving in Greece from the territories of the ex-Ottoman Empire. The rural reestablishment of a part of this population interacted with the parallel modernisation of the interwar agricultural economy, applied by the liberal administration of E. Venizelos. A major aim of rural modernisation was the incorporation of agriculture into the national market and the creation of a social alliance in order to stabilise the regime of the First Greek Republic.

This paper focuses on the application of western models of rural development. Principal axes of the modernising procedure were the monetarisation of the agricultural economy, the stabilisation of the small rural estate and the implementation of the agrarian reform. It also investigates the open debate that took place in the late 20's and early 30's vis-a-vis the different technocratic models among which the Greek political elites has to choose. The present study aims to describe the negative impact on the rural sector's evolution of the Great Depression, which imposed a re-adaptation of the central agricultural policy, and to depict the political alteration from the State's planning to an increasing protectionism of the agricultural economy.

Finally, in the general framework of the evolution of political thought, the paper describes the different political perceptions as regards rural economy during interwar period, i.e. the liberal, the social democratic, the regional and the communist model. It must be noted that, even if these are extremely dissimilar political perceptions, during the Greek interwar collectivism was promoted as a form of social organisation in rural areas not only by the socialists but also by the liberals.